

MATERIAL DIDÀCTIC

LA MEMÒRIA SEGRESTADA

NAZIS AL PAÍS VALENCIÀ

GENERALITAT
VALENCIANA

Conselleria d'Educació,
Cultura i Esport

CRÈDITS

La memòria segrestada. Nazis al País Valencià

Coordinació

Direcció General d'Innovació Educativa i Ordenació
Conselleria d'Educació, Cultura i Esport

Autoria

José Mª Azkárraga Testor
Juan Vicente Morales Pérez
Andrea Moreno Martín
Joan Salazar Bonet
Mª José Soriano Trachiner

Maquetació i disseny

Rosa Bou (Limoestudio)
Kumi Furió (Limoestudio)

Agraïments

Lucila Aragó Carrión
Esther López Barceló
Rafa Moles
Felipe Mejías López
Daniel Pérez Grau
Stefanie Schüler-Springorum
Amparo Contrí
Cecilio Alonso
Manuel Molines

Imatges i documents

Arxiu L. Vidal Corella
Col·lecció particular Jose Mª Azkárraga Testor
United Nations. Archives and Records Management Section
Repositori Universitat Jaume I, Castelló
Biblioteca Nacional de España
Arxiu Jose Huguet
National Archives and Records Administration, College Park
University of California, San Diego
À Punt Mèdia
Arxiu del Regne
Tony Sevilla
Lucas Guerra

ISBN: 978-84-482-6844-2

ÍNDEX

pàg 1	1. INTRODUCCIÓ, JUSTIFICACIÓ I MARC LEGISLATIU
pàg 5	2. GUIA DEL PROFESSORAT
pàg 6	ORIENTACIONS GENERALS
pàg 9	ORIENTACIONS PER TREBALLAR ELS BLOCS
pàg 23	3. BIBLIOGRAFIA, RECOMANACIONS BIBLIOGRÀFIQUES I RECURSOS EN LÍNIA
pàg 26	4. MATERIAL PER A L'ALUMNAT
pàg 27	<i>LEGIÓN CÓNDOR: UNA PARTICIPACIÓ DECISIVA (1936-1939)</i>
pàg 33	<i>UNA FERMA ALIANÇA: GERMANOFÍLIA ALS ANYS QUARANTA</i>
pàg 39	<i>EL DESTÍ DELS PRESONERS: CAMPS DE TREBALL I CAMPS DE CONCENTRACIÓ</i>
pàg 44	<i>LA COSTA BLANCA COM A REFUGI</i>
pàg 49	<i>EL PODER DE LA SIMBOLOGIA</i>

1.

**INTRODUCCIÓ,
JUSTIFICACIÓ I MARC
LEGISLATIU**

INTRODUCCIÓ

Aquesta proposta didàctica sobre els vincles del franquisme amb el Tercer Reich pretén ser un instrument a l'aula per als equips docents i l'alumnat. La proposta aborda un dels capítols més foscos i invisibilitzats per la dictadura: l'estreta col·laboració durant quasi una dècada de l'Alemanya de Hitler i l'Espanya de Franco.

El material de treball permet acostar-se a aquesta relació des de la nostra experiència històrica. Paisatges, llocs, personatges i esdeveniments de les poblacions i comarques de Castelló, València i Alacant. A més a més, els diferents blocs tracen un recorregut temàtic, però també cronològic, per la nostra geografia.

L'acció militar de la *Legión Cóndor* en nombrosos punts, especialment del nostre litoral, demostra l'absoluta implicació de Hitler amb el projecte franquista entre 1936 i 1939.

Els freqüents, i fins ara desconeguts, vincles de diverses institucions nazis amb entitats franquistes als anys quaranta qüestionen la "neutralitat" franquista i evidencien la germanofília del règim.

Els vincles en comú del Tercer Reich i l'Espanya de Franco mostren

una estratègia repressiva que va suposar un abans i un després en la forma d'entendre la violència al nostre país.

A partir del final de la Segona Guerra Mundial i fins als anys noranta, un bon nombre de criminals de guerra nazis s'amaguen a la costa d'Alacant i converteixen poblacions com Dénia en el seu refugi durant dècades.

Finalment, i com a projecció cap al futur, un últim apartat tracta del poder de la simbologia feixista, dels seus orígens, connotacions i actualitat.

Aquest exercici de recerca històrica s'entrellaça amb una construcció de memòria democràtica. Tots els punts tractats en la proposta didàctica van ser subjectes d'un gran interès per al franquisme. Guernika, però també diversos pobles del Maestrat, van ser destruïts pels *rojos*. La neutralitat i perícia de Franco a la Segona Guerra Mundial van salvar-nos de participar a un segon conflicte bèl·lic. La violència del règim mai va ser sistemàtica o generalitzada i els destinataris d'ella eren mereixedors d'eixa repressió. Com tampoc hi va haver criminals de guerra nazis amagats a l'Espanya franquista. Falsedats que no poden formar part d'un relat seriós i democràtic del passat.

HISTÒRIA I MEMÒRIA A L'AULA

No volíem passar per alt en aquesta introducció una clara i necessària referència al marc normatiu actual en referència a les polítiques públiques de memòria i a la seua aplicació a l'ensenyament. I també fer una concisa introducció als conceptes d'història i memòria.

D'una banda, per argumentar, de conformitat amb la legalitat vigent, el per què d'aquests materials didàctics i, d'altra, per recordar la necessitat de què la memòria s'entenga com un espai de diversitat i de conflictes i, alhora, com a espai de reflexió crítica en pro d'un espai cívic de convivència i d'expressió i inclusivitat intergeneracional.

MARC LEGISLATIU

La Llei 52/2007, popularment coneguda com Llei de memòria històrica, va establir «les bases perquè els poders públics duguen a terme polítiques públiques dirigides al coneixement de la nostra història i al foment de la memòria democràtica».

Més recentment, la Llei 20/2022 del 19 d'octubre, de Memòria Democràtica ha aportat un nou marc legislatiu d'aplicació estatal. Al següent article s'especifiquen les mesures en matèria educativa i de formació del professorat.

Article 44. Mesures en matèria educativa i de formació del professorat.

1. El sistema educatiu espanyol inclourà entre els seus fins el coneixement

de la història i de la memòria democràtica espanyola i la lluita pels valors i llibertats democràtiques, desenvolupant en els llibres de text i materials curriculars la repressió que es va produir durant la Guerra i la Dictadura.

A aquest efecte, es procedirà a l'actualització dels continguts curriculars per a Educació Secundària Obligatoria, Formació Professional i Batxillerat.

2. Les administracions educatives adoptaran les mesures necessàries perquè en els plans de formació inicial i permanent del professorat s'inclouen formacions, actualització científica, didàctica i pedagògica en relació amb el tractament escolar de la memòria democràtica, impulsant així mateix en la comunitat educativa el dret a la veritat, la justícia, la reparació i la no repetició.

El context legislatiu al País Valencià també ofereix un marc normatiu on desenvolupar les polítiques públiques de memòria de manera transversal.

L'Estatut d'autonomia en l'article 1.3 defineix entre els objectius essencials de l'estructura política de la Comunitat Valenciana, el reforç de la democràcia i la participació de la ciutadania.

La Generalitat té la competència exclusiva en educació (art. 53 Estatut) i normativa pròpia en memòria.

En 2017, la Generalitat Valenciana va aprovar la Llei 14/2017, que pretén complir amb la Declaració universal de drets humans i amb el que estableix el dret internacional: veritat, justícia, reparació i memòria com a garantia de no-repetició.

El preàmbul de la Llei 14/2017 recorda que l'estat sorgit del colp d'estat de juliol de 1938 és un règim il·legal i com a tal va ser condemnat per l'ONU el 1946 en resolucions com la de l'Assemblea General de les Nacions Unides, de 12 de desembre de 1946, que declara que «en origen, naturalesa, estructura i conducta general, el règim de Franco és un règim de caràcter feixista establert en gran part gràcies a l'ajuda rebuda de l'Alemanya nazi de Hitler i de la Itàlia feixista de Mussolini. Es tracta, per tant, d'un règim il·legal en virtut de la seua procedència il·legítima».

L'Organització de Nacions Unides, en la Resolució 2004/72, de la Comissió de Drets Humans (E/CN.4/2005/102/Add.1), assenyala, dins de les obligacions dels estats, l'adopció de mesures eficaces per a lluitar contra la impunitat, la garantia del dret inalienable a la veritat, el deure de recordar i el dret a saber. El principi sobre el deure de recordar proclama: «El coneixement per un poble de la història

de la seua opressió forma part del seu patrimoni i, per això, s'ha de conservar adoptant mesures adequades per a aconseguir el deure de recordar que incumbeix l'Estat, per a preservar els arxius i altres proves relatives a violacions dels drets humans i el dret humanitari i per a facilitar el coneixement de tals violacions. Aquestes mesures han d'estar encaminades a preservar de l'oblit la memòria col·lectiva i, en particular, a evitar que sorgisquen tesis revisionistes i negacionistes».

Llei 14/2017. Títol III: del dret a la memòria democràtica valenciana. Capítol IV: de la investigació, l'ensenyament i la divulgació. Article 33: de l'ensenyament

1. Per a enfortir els valors democràtics, la conselleria competent en matèria d'educació inclourà la memòria democràtica en el currículum de l'educació primària, de l'educació secundària obligatòria, del batxillerat i de l'educació permanent de persones adultes, i promourà els ensenyaments democràtics i de defensa dels drets humans continguts en les gestes col·lectives i individuals que les persones antifranquistes van exercir en la seua lluita contra la dictadura. Els continguts hauran de basar-se en les pràctiques científiques pròpies de la investigació historiogràfica.

2. Amb l'objectiu de dotar el professorat d'eines conceptuals i metodològiques adequades, la conselleria competent en matèria d'educació incorporarà als plans de formació del professorat l'actualització científica, didàctica i pedagògica amb relació al tractament escolar de la memòria democràtica valenciana.

3. Així mateix, s'impulsarà en col·laboració amb les universitats públiques valencianes la incorporació de la memòria democràtica en els estudis universitaris que corresponga.

HISTÒRIA VS. MEMÒRIA

Potser sone evident, però la història i la memòria no són el mateix. La Història són els fets ocorreguts i també és la disciplina que ens permet conèixer i explicar el passat científicament. El passat històric és el que és, no el podem canviar. I la disciplina històrica el reconstrueix mitjançant el seu mètode científic d'estudi. Tanmateix, la memòria

no existeix *per se*. És quelcom vinculat a usos i funcions socials de la disciplina històrica i, tot i que pren com un dels seus ingredients principals el passat històric, la construïm nosaltres.

QUÈ ÉS LA MEMÒRIA?

Per entendre què és la memòria i per a què serveix cal ampliar el focus, perquè tot i que tractem el passat, també estem treballant el present i fent futur. La Memòria Històrica és una acció per a la reparació i pretén pal·liar la invisibilització històrica i/o la discriminació política, religiosa, de gènere, etc., de persones, col·lectius, relats i fets ocorreguts. En el nostre present, ha assolit gran ressò mediàtic i social especialment vinculat al colp d'estat de 1936, la guerra i la dictadura franquista.

La memòria tampoc ha de ser un imperatiu ni quelcom reduït al dilema d'oblidar o recordar. Si fóra així quedaria reduïda a la decisió personal de triar una de les dues opcions, i la memòria que ens interessa és aquella que afecta el conjunt de la societat i no de manera privada als individus. D'aquesta forma, entenem que la memòria històrica ha de ser pública, social i coparticipada; i mai ha de substituir la història com a discurs científic.

JUSTIFICACIÓ EDUCATIVA

El nostre objectiu és oferir eines i estratègies perquè l'alumnat genere la seua pròpia opinió i potenciem així el pensament crític, cívic i participatiu sobre el passat recent.

La creació d'una memòria social i coparticipant –per tant, democràtica– és un dels grans reptes de la nostra societat. Una societat democràtica no pot romandre indiferent davant un passat recent totalitari, violent i exclouent. La insensibilitat entre la ciutadania respecte a uns certs símbols, personatges o ideologies clarament antidemocràtiques evidencia una memòria heretada que instaura indiferència i deixa espai al revisionisme i el negacionisme. Pocs dubten dels horrors del nazisme, del feixisme italià, de l'estalinisme o de les dictadures d'Amèrica Llatina; fins i tot coneixem noms i efemèrides sense ser oriünds d'aquells països. Llavors, per què ens neguem a nosaltres mateixos com a poble? Per què no som capaços d'encunyar eixa memòria crítica per al nostre propi passat més recent?

El paper de l'educació és clau perquè les generacions més joves accedisquen al coneixement del passat històric i perquè s'ensenyi i divulgue que el compromís amb la memòria democràtica ha d'assumir-se de manera transversal i intergeneracional com es fa, cada vegada més, amb les polítiques públiques de sostenibilitat, igualtat, LGTBIQ+ o inclusió.

La memòria pública, en paraules de Ricard Vinyes, “es construeix en el debat polític, social i cultural que produeix la societat en cada conjuntura, i una de les funcions de la política pública es garantir l'accés de la ciutadania a la confecció de la memòria pública”.

En aquest context, el matís important a tindre present és que la memòria és un dret:

1. El dret a la memòria és clau per accedir i conèixer el passat.
2. I és necessari per a la justícia transicional, ja que permet l'efectivitat de la triada: veritat, justícia i reparació.

El gran repte és, doncs, comprendre i divulgar que la memòria ha de ser una reivindicació de tota la societat, perquè d'una manera o altra som totes víctimes de la desmemòria. Les relectures del nostre passat i les propostes didàctiques que donen veu i visibilitzen allò que s'ha ocultat o edulcorat, han d'ajudar a plantejar una alternativa democràtica al discurs franquista que va censurar la comprensió i difusió científica, rigorosa i integral del cop d'estat i les seues conseqüències durant quaranta anys. I que, sens dubte, són fets passats, però que condicionen i afecten, encara, al nostre present.

“La memòria segrestada. Nazis al País Valencià” s'ha concebut com un material educatiu destinat a l'ensenyament i el reconeixement d'un passat recent complex i traumàtic. En definitiva pretén, a partir de la recerca de continguts en història contemporània:

- l'eliminació i el rebuig d'estereotips i la refutació de continguts històrics sesgats, oferint propostes i arguments, basats en evidències documentades científicament.
- la reflexió crítica sobre la història i, en concret, sobre el nostre passat.
- el treball transversal de la memòria democràtica per promoure el rebuig a la violència, les actituds exclouents, la xenofòbia o a qualsevol forma de discriminació. I per sensibilitzar i cimentar el respecte a la diversitat, als drets humans, la tolerància i la convivència.

2.

**GUIA DEL
PROFESSORAT**

ORIENTACIONS GENERALES

Al preàmbul de la LOMLOE es fa referència a la memòria democràtica com a element necessari per fixar els valors cívics i per la formació d'una ciutadania lliure, tolerant i crítica. També s'indica la necessitat del seu plantejament des de la perspectiva de gènere. Tanmateix, una bona part de la memòria ha estat segrestada, per això el títol de la proposta. Entre la memòria segrestada, un dels episodis més amagats ha estat la intensa relació entre el règim franquista i els nazis, no sols durant la guerra. Aquesta part de la memòria, soterrada i després

blanquejada pel règim, és una de les múltiples qüestions que ara, ja ben entrat el segle XXI, cal recuperar, analitzar i mostrar al nostre alumnat perquè torne a ser patrimoni de coneixement social. Aquesta recuperació vers les polítiques de blanquejament, feta des del coneixement històric i els seus documents, resulta en el context actual més necessària que mai per entendre no sols els passat sinó el nostre present, bé per presència, bé per absència d'opinions -i no coneixements, actituds i simbolismes.

PER A QUÈ?

Contextualitzada en un model didàctic crític, aquesta proposta didàctica té com a finalitat l'aprenentatge integral i la formació crítica de l'alumnat. Per una banda, es pretén la comprensió conceptual profunda dels fets històrics a partir de l'estudi documental i de casos, així com mitjançant l'establiment de relacions entre el passat i problemàtiques actuals. Les activitats plantejades busquen també el desenvolupament cognitiu i procedimental mitjançant la potenciació de les competències

necessàries per a l'anàlisi reflexiu d'aquelles fonts històriques, així com per la comprensió crítica de problemàtiques socialment rellevants. A més, s'entén l'alumnat com a part d'una ciutadania futura capaç no sols de plantejar-se problemes, sinó de participar en la cerca de solucions i en la transformació de la realitat sociopolítica (com el qüestionament de les jerarquies i el poder), econòmica (crítica a les desigualtats) i cultural (per exemple, la deconstrucció d'identitats tancades i excloents).

OBJECTIUS

Entendre que les relacions entre el franquisme i el nacionalsocialisme eren profundes i diverses més enllà de la participació alemanya en la guerra de 1936 a 1939. Conèixer el principals aspectes de la presència, interessos i activitats dels nazis en el nostre territori.

Descobrir el significat i l'origen de la simbologia pròpia del nacionalsocialisme i franquisme.

Descobrir i valorar els testimonis de les víctimes dels conflictes com a document històric rellevant enfront de discursos militaristes i vencedors.

Entendre la necessitat de recuperar, estudiar i posar en valor la memòria democràtica.

Valorar la democràcia i els drets humans enfront de qualsevol forma de totalitarisme.

JUSTIFICACIÓ

La relació amb l'Alemanya nazi, estat perdedor de la Segona Guerra Mundial i perpetrador de crims contra la humanitat, va ser diluïda i amagada durant el franquisme a partir de la seua derrota l'any 1945. És, aleshores, necessari recuperar i fer llum en aquesta part de la història que explica les bases ideològiques i el funcionament de bona part del franquisme des dels seus inicis.

Cada vegada més estem assistint a un ús i una banalització de la simbologia nazi i feixista entre l'alumnat, que lluny d'entendre el seu significat profund, la converteixen en elements *mainstream*, un símbol de pertinença a un grup i un element antisistema.

Encara hui en dia hi ha una certa visió de la història com el relat dels vencedors. Si bé aquesta percepció està canviant, cal insistir en les víctimes i en la necessitat dels seus testimonis.

Una societat amb un fort lligam democràtic pot actuar contra tendències que posen en perill el mateix sistema de participació ciutadana. La memòria democràtica també té un recorregut temporal, ple d'obstacles però també de profunds avanços.

La protecció de les persones, així com els seus drets, formen part de la democràcia que compartim en aquest principi de segle XXI. No obstant això, la història ens permet reflexionar sobre la falta d'estabilitat del present. Una fragilitat que té en la memòria democràtica un fort aliat.

QUÈ?
RESUM DE
CONTINGUTS

Legión Cóndor

Cas d'estudi: Experiment Stuka

El passat és el present: Els bombardejos sobre civils ahir i hui

Una ferma aliança

Cas d'estudi: La *División Azul*

El passat és el present: Les creus monumentals dels caiguts

El destí dels presoners: camps de treball i concentració

Cas d'estudi: El camp de concentració d'Albatera

El passat és el present: De Nuremberg a la Querella Argentina

---

La Costa Blanca com a refugi

Cas d'estudi: Johannes Bernhardt

El passat és el present: La Querella Argentina

El poder de la simbologia

Cas d'estudi: *Falange Española*

El passat és el present: El feixisme a l'esport

QUI? EL PAPER DEL PROFESSORAT

El professorat ha d'actuar com un "guia crític" amb diverses cares: evidentment ha d'explicar i contextualitzar els continguts al mateix temps que planificar les tasques i els moments d'aprenentatge i realitzar una selecció crítica de les fonts i els documents històrics. Entenem, aleshores, el paper de cada docent com el d'una persona "intel·lectual compromesa". Així, el professorat ha de sentir-se lliure per adaptar i modificar les activitats proposades a les situacions més properes a l'alumnat. Aquest aspecte és especialment interessant en aquelles propostes que fan referència a realitats locals i que poden ser substituïdes per documentació o localitzacions que, mantenint el sentit i l'objectiu últim de la proposta, puguen resultar més significatives per a l'alumnat.

EL PAPER DE L'ALUMNAT

Des de la intenció primera de generar una ciutadania crítica, l'alumnat ha de tindre un paper central en la didàctica de la proposta. L'adquisició de continguts conceptuals a partir de l'exposició directa és necessària, i ha de resultar significativa; així mateix, la pràctica procedimental ha de resultar comprensiva i partir dels continguts adquirits. Per últim, en la relació amb el present cal atendre a la seua realitat immediata. D'aquesta manera, i malgrat la concreció dels materials, la proposta didàctica ha de tindre també un sentit inspirador per tal que l'agent docent pugui transformar-la i modificar-la si és necessari per atendre eixes realitats socials i de proximitat que faciliten la implicació de l'alumnat.

COM?

La metodologia es pretén variada, ja que considerem que l'aprenentatge profund i crític no es pot reduir a un únic procediment. Així, les activitats proposades combinen l'aprenentatge per exposició i la necessària instrucció directa per rebre les bases conceptuals i procedimentals necessàries amb l'aprenentatge per descobriment, amb la guia del professorat, tant de problemàtiques de passat com del present. En aquest marc metodològic es fa necessari treballar tant

els procediments com la memorització, el descobriment i l'exposició directa als continguts. Un dels punts forts és l'ús actiu i intens de les fonts històriques amb la intenció d'aprendre els procediments d'anàlisi i comprensió profunda. Tot plegat, esta metodologia variada busca també la motivació de l'alumnat i la seua connexió amb la seua realitat propera mitjançant la vinculació del passat i el present.

ESTRUCTURA METODOLÒGICA

L'estructura de cada un dels blocs que integren la proposta didàctica és similar:

1. Contextualització general de la qüestió, aspectes teòrics i coneixement històric.

2. Cas d'estudi: permet aprofundir en un dels aspectes concrets del bloc.

3. El passat és el present: els problemes i continguts històrics són replantejats des de l'òptica de l'actualitat mitjançant problemes socialment rellevants.

Les activitats proposades també guarden una estructura paral·lela en tots els blocs que va augmentant en complexitat, atenent els principis pedagògics esmentats més amunt. D'aquesta manera, les dues primeres són de caràcter més general i d'un nivell més bàsic, això és, interpretació i comentari de fonts, una tercera més interpretativa i la quarta més complexa que convida a la investigació i a una reflexió crítica des de l'actualitat que connecte el passat amb el present.

Finalment, si es vol aprofundir més en la qüestió, en l'apartat d'orientacions per al professorat de cada bloc es presenta un tema d'ampliació amb recursos relacionats amb les temàtiques proposades. D'aquesta manera, el professorat pot triar les activitats a realitzar atenent la diversitat del grup al qual va dirigit, així com les seues característiques i nivell.

Per tal de facilitar la incorporació del material a les programacions, el següent quadre sinòptic reuneix una proposta de relació de les activitats de cada bloc amb les competències específiques i els criteris d'avaluació redactats en els decrets 107/2022 i 108/2022 on es desenvolupa el currículum d'Educació Secundària Obligatòria i Batxillerat.

	Activitats	CE 4t	Criteris av.	CE 1b Batx.	Criteris av. 1r Batx.
BLOC 1 <i>Legión Cóndor</i>	1	1	1.1, 1.3	1	5.1.1, 5.1.4
	2	2	2.1, 2.4	2, 6, 9	5.2.1, 5.2.2, 5.2.4, 5.6.4, 5.9.1
	3	2	2.3, 2.4	1, 2	5.1.1, 5.1.3, 5.2.4
	4	3, 7	3.2, 3.3, 7.2	2, 4, 8	5.2.4, 5.2.3, 5.4.2, 5.4.4, 5.8.4
BLOC 2 <i>Una ferma aliança</i>	1 i 2	1, 2	1.2, 2.3	1, 2	5.1.1, 5.2.4
	3	2	2.1, 2.3	1, 2	5.1.1, 5.2.4
	4	1, 2, 3	3.3	2, 4, 9	5.2.4, 5.4.3, 5.9.1
	5	3, 7	3.2, 7.2, 7.3	2, 3, 8	5.2.3, 5.3.3, 5.8.3, 5.8.4
BLOC 3 <i>El destí dels presoners: camps de treball i concentració</i>	1	1	1.1, 1.3	1	5.1.1, 5.1.4
	2	1, 2, 7	1.1, 1.3, 2.4, 7.2	1, 2	5.1.1, 5.2.1, 5.2.4
	3	2, 4, 7	2.4, 4.2, 7.2	4, 6	5.4.1, 5.4.3, 5.6.4
	4	3, 7, 9	3.2, 3.3, 7.2, 7.3, 9.2	3, 4, 7	5.3.1, 5.3.3, 5.4.4, 5.7.4
BLOC 4 <i>La Costa Blanca com a refugi</i>	1 i 2	1, 2	1.1, 2.1, 2.3, 2.4	1, 2, 4	5.1.1, 5.1.3, 5.2.4, 5.4.3,
	3	1, 2, 3, 4	1.2, 2.1, 2.4, 3.3, 4.1	1, 2	5.1.1, 5.1.3, 5.2.1, 5.2.4
	4	3, 7, 8	3.3, 7.2, 7.3, 8.2, 8.3	4, 8	5.4.4, 5.8.1, 5.8.2
BLOC 5 <i>El poder de la simbologia</i>	1	2	2.3, 2.4	1, 2	5.1.1, 5.1.3, 5.2.3, 5.2.4
	2	2, 3	2.3, 2.4, 3.1	1, 2	5.1.1, 5.1.3, 5.2.3, 5.2.4
	3	1, 3	1.1, 1.2, 3.1	1, 2, 3	5.1.1, 5.2.4, 5.3.1
	4	3, 4, 8	3.1, 3.3, 4.2, 8.3	3, 4, 8	5.3.1, 5.4.4, 5.8.1, 5.8.3

ORIENTACIONS PER TREBALLAR ELS BLOCS

BLOC 1 1. JUSTIFICACIÓ DE LA IMPORTÀNCIA

Legión Cónдор: Una participació decisiva (1936-1939)

Amb aquest material es pretén fer conscient l'alumnat de dues qüestions imprescindibles per a la seua formació històrica i cívica: per una banda, la participació de l'Alemanya nazi en la Guerra d'Espanya i per altra, la reflexió sobre els bombardejos i els seus efectes a través de testimonis històrics i de lligams comparatius amb conflictes actuals.

2. REFLEXIONS PER A AMPLIAR

Els nazis a la Sènia: la guerra com a aventura

La presència de tropes alemanyes en territori espanyol ha estat una qüestió estudiada per la historiadora Stefanie Schüler-Springorum. En *La guerra como aventura*, l'autora descriu l'esperit apassionat dels voluntaris que van participar de la *Legión Cónдор* i la seua visió romàntica de la Guerra d'Espanya, que era percebuda com una aventura de joventut.

Aprofitant l'estudi de cas: Experiment Stuka es pot aprofundir amb l'alumnat sobre la vida dels alemanys que se'n van instal·lar al camp d'aviació de la Sènia, de creació republicana però aprofitat per l'exèrcit franquista com a base d'operacions estratègiques.

Tal com ens mostren fotografies i els diaris dels combatents nazis, aquests es van adaptar fàcilment a la vida de la població, i gaudeixen d'oci i temps lliure mentre no eren requerits per a cap operació militar. Aquesta visió relaxada i d'esplai contrasta amb la veritable raó de la seua estada: bombardejar poblacions causant indiscriminadament terror i víctimes entre la població civil.

Pilots de caça prenent el café o l'aperitiu en la caserna general de la Legió a la Sènia (Tarragona), 1938. Font: Fritz von Forell, *Mölders und seine Männer*, Graz, 1941.

La popularització a Alemanya de la càmera compacta Leika, fàcil de transportar i d'utilitzar, va facilitar que els membres de la *Legión Cónдор* pogueren deixar un ampli testimoni gràfic de la seua estada al territori espanyol. El recull de fotografies mostra l'orgull dels voluntaris posant amb les bombes que anaven a llançar o amb les runes a les poblacions una vegada ja s'havia produït el bombardeig, els dinars entre camps d'oliveres o la seua interacció amb els habitants de la Sènia.

Stefanie Schüler-Springorum descriu així la vida dels combatents de la *Legión Cónдор* a la Sènia:

“A partir d'abril de 1938, les esquadilles de pilots de caça es van allotjar a la Sènia, una xicoteta localitat a 14 quilòmetres de la costa llewantina que Fözö va descriure com «esplèndida, desolada i extravagant». D'ací data la major part de documents fotogràfics, probablement perquè durant setmanes van tindre un temps magnífic i poc a fer. Com a capità de l'esquadrilla, Werner Mölders s'allotjava en una xicoteta vila, mentre que la resta d'oficials ho feien a casetes de fusta proveïdes amb els emblemes de les esquadilles. En moltes imatges pot veure's una butaca «confiscada» en el front del nord i un balancí, i també llargues taules en les quals, durant els menjars, servien cervesa d'importació i cava.” (*Schüler-Springorum, 2014*).

3. ORIENTACIONS PER A LES ACTIVITATS

1 Observa el mapa dels bombardejos que van portar a terme la *Legión Cóndor* i l'*Aviazione Legionaria italiana*. Quines comarques van ser més bombardejades? Quins creus que eren els diferents objectius d'aquests bombardejos? Per què creus que se centraven en aquests i quines conseqüències tenien en cadascun dels casos?

A partir del document, que correspon al mapa dels principals bombardejos de la *Legión Cóndor* i l'*Aviazione Legionaria italiana*, l'alumnat ha d'articular una resposta breu on analitze sobre quines comarques o àrees geogràfiques es va incidir més, aprofitant la qüestió per a repassar la geografia valenciana.

En la segona qüestió, es pretén que l'alumnat diferencie les diverses estratègies i motivacions militars que impulsen els bombardejos:

La destrucció de vies de comunicació, estacions de tren o ponts per tal de frenar l'avanç i mobilitat de l'enemic. Un exemple paradigmàtic al nostre territori seria el bombardeig a càrrec de la *Legión Cóndor* de l'estació de tren de Vila-real l'abril de 1938, o el bombardeig a càrrec de l'aviació italiana de l'estació de Xàtiva el febrer de 1939, que va causar 145 morts.

L'atac a fàbriques destinades a la producció de material bèl·lic, per tal de debilitar els recursos de l'adversari, com és el cas dels bombardejos de Sagunt a les fàbriques d'armament i magatzems de fruita, on hi havia moltes dones i nens a l'interior.

El bombardeig sobre població civil, atacant els nuclis urbans i destruint poblacions. Per una banda, la motivació principal seria sembrar el terror. Per altra, tal com apunta el cas dels bombardejos de l'Experiment Stuka, aquests atacs responien també a les proves d'armament i la seua eficàcia que els nazis van fer en el context de la Guerra d'Espanya. Per a aquesta reflexió també es pot utilitzar la imatge 2, que mostra un combatent alemany posant entre les runes i enderrocs del bombardeig de Albocàsser el maig de 1938.

Respecte a la tercera pregunta, es pot establir un xicotet debat a l'aula sobre els diferents objectius i justificacions dels bombardejos. Es poden fer servir també els documents 2, 3 i 4 de testimonis per enriquir la visió crítica.

2 Si el bombardeig es produïa a una població, quines creus que eren majoritàriament les víctimes? Llig els dos testimonis (docs. 2 i 3) i relaciona'ls amb el dibuix (doc. 4). Els tres casos són una percepció des de la infantesa d'un atac aeri durant la Guerra d'Espanya. En quins detalls reparen cadascun d'ells?

La primera pregunta vol introduir la reflexió que, a la guerra, els homes solen anar al front i són les dones i els xiquets els que es queden als nuclis urbans. Per tant, bombardejar la població civil suposa que les víctimes són, en bona part, d'aquests grups poblacionals i també la gent d'edat avançada.

Respecte al comentari de les fonts, els tres testimonis que s'aporten són de nens; en conseqüència, tenen una manera peculiar de descobrir la barbàrie. Del testimoni d'Obdulia Mir, allò que crida l'atenció és la seua confusió en veure l'avió. Com que ella mai n'havia vist un, pensa que és un ocell. Alfredo Iglesias recorda més morts que carros. Com a nen, el que li va impressionar és que els carros havien de fer viatges per recollir tots els morts, i el temps que van tardar a apartar-los.

Es pot aprofitar aquest exercici per a parlar de la importància de les fonts orals com a font en l'estudi històric i com la memòria personal es va construint amb imatges, records i sentiments, que recreen i encarnen els fets viscuts.

Sobre el dibuix de Carlos C. González, es pot reparar en els símbols que hi apareixen. Curiosament, als avions de la *Legión Cóndor* no apareixia l'esvàstica, però al dibuix i en l'imaginari del nen, sí que es representa una clara correspondència entre els avions i els nazis.

3 Reflexiona sobre l'estudi de cas Experiment Stuka. Per què creus que fins fa uns anys no s'ha demostrat que els bombardejos del Maestrat van ser autoria de la *Legión Cóndor*? Quina creus que era la intenció de l'imatge 3? Penses que és important desmentir la informació d'aquest document? Per què?

Per a realitzar aquest exercici és convenient visualitzar els fragments escollits del documental *Experiment Stuka*, així com les fonts que s'aporten a la fitxa de treball, que contenen alguns testimonis i informació relativa als bombardejos de l'estudi de cas.

És interessant que l'alumne conega que el franquisme va culpar sempre d'aquests bombardejos l'aviació republicana per a analitzar els mecanismes de poder mediàtic i propagandístic que es desenvolupen a les guerres i a una dictadura.

Per altra banda, l'estudi de cas vol posar el valor la necessitat de reparar aquestes informacions falses i de saber la veritat d'aquestes operacions, ocultades deliberadament pel franquisme, per poder així crear una memòria històrica col·lectiva pròpia, justa i honesta amb el passat.

Recerca i reflexió: La situació de la població civil als conflictes bèl·lics i la seua protecció.

Fes una recerca a internet sobre bombardejos a conflictes bèl·lics actuals. Quines diferències i semblances observes entre els que hem estudiat i els que has trobat?

Des dels inicis del segle XX s'ha intentat legislar internacionalment la protecció a civils als conflictes bèl·lics. En el document 5 podeu veure un extracte. Analitza la seua importància en l'actualitat i fins a quin punt es vulneren.

En primer lloc, aquesta activitat pretén una recerca oberta per part de l'alumnat sobre conflictes actuals i bombardejos a població civil, entenen la importància de conèixer el passat per abordar el present i establir ponts comparatius. En segon lloc, fer conscient l'alumnat que des dels inicis del segle XX distintes organitzacions internacionals han legislat per protegir la població civil en els conflictes bèl·lics, i que encara en l'actualitat continuen vulnerant-se els seus drets.

Pot resultar interessant que el treball siga cooperatiu i que després es mostren els resultats i conclusions de cada grup a la resta de la classe.

BLOC 2

Una ferma aliança: germanofilia als anys quaranta

1. JUSTIFICACIÓ DE LA IMPORTÀNCIA

Aquest bloc pretén demostrar que, malgrat la pretesa neutralitat del govern de Franco durant la Segona Guerra Mundial, el govern nazi va estar molt present en la realitat espanyola de la postguerra i que va obtenir beneficis importants. És rellevant que l'alumnat siga conscient del pes de les relacions internacionals i els seus interessos, més concretament de la relació del govern nazi i el franquisme fins al 1945. Les gràfiques que mostren els volums comercials, o el coneixement de la *División Azul* deixen palés que, efectivament, la neutralitat no era més que una posició estratègica oficial.

2. REFLEXIONS PER A AMPLIAR

Les relacions cinematogràfiques entre l'Espanya franquista i l'Alemanya nazi

El cinema, des de la seua existència, sempre ha estat un recurs molt útil per a la propaganda dels governs i com a creador d'ideologia. Als anys quaranta, el cinema ja era el principal mitjà per a les masses, que acudien en tota Europa a veure pel·lícules a les sales de projecció.

El règim nazi i més concretament Goebbels, a través de la «Reichsfilmkammer», va dedicar grans esforços intel·lectuals i econòmics a la producció de pel·lícules que exaltaren l'esperit ari per adoctrinar a la seua població.

Ja des del principi de la Guerra d'Espanya, el franquisme va haver de recórrer a l'ajuda nazi per positivament les seues gravacions propagandístiques, ja que les principals ciutats per aquestes activitats estaven en mans dels republicans. Les pel·lícules com *Carmen de Triana* (1938), o *Suspiros de España* (1939) van estar rodades directament a Alemanya.

A partir d'aquest moment comença, també en l'àmbit cinematogràfic, una estreta relació, on el franquisme donarà preferència a la introducció de pel·lícules alemanyes i italianes enfront d'altres països i la projecció de documentals sobre el Tercer Reich, així com el noticiari de l'UFA (principal estudi de gravació d'Alemanya) inundaren tota mena d'actes.

Segons l'historiador Josep Estivill, només entre 1939 i 1941 es van estrenar en Espanya 155 pel·lícules alemanyes, per les 71 de producció espanyola. Aquesta dada, solament superada per la megaindústria

americana, que en va estrenar 178, ens dona la clau per entendre els interessos del primer franquisme per tindre relacions comercials de tota mena amb l'alemanya nazi, amb l'ajuda dels quals s'havia pogut guanyar la guerra.

Malgrat que a l'inrevés, el cinema espanyol no es va introduir a les sales alemanyes amb la mateixa força, donat que l'esperit nacionalcatòlic i tradicional no acabava de convèncer les autoritats nazis, podem afirmar que les relacions comercials cinematogràfiques van ser molt estretes i que, fins al final de la Segona Guerra Mundial, l'imaginari nazi hi va estar ben present a l'audiovisual espanyol.

En aquest sentit, seria interessant que ja que es parla de l'UFA, com els principals estudis alemanys, s'aprofite per donar a conèixer a l'alumnat CIFESA (La Compañía Industrial de Film Español, S.A), els estudis valencians que van dominar el panorama cinematogràfic dels anys 40 i 50 a l'Estat espanyol.

Cartell de la pel·lícula *Victoria en el Oeste* (*Sieg im Westen*), un dels llargmetratges alemanys, sobre la invasió d'Holanda, Luxemburg i França, que es van estrenar als cinemes espanyols en 1941.

Cartell alemany de *Bautismo de fuego*, un llargmetratge sobre els Stuka, estrenat en 1940.

3. ORIENTACIONS PER A LES ACTIVITATS

1 **Elabora un llistat de països que apareixen representats als pòsters de propaganda de la Fira de Mostres de València. Quins països tenen un reconeixement gràfic més destacat? Fes una recerca per comprovar quins països es trobaven envaïts o eren aliats del Tercer Reich en eixos anys (Documents 1 i 2).**

L'ordenació de les banderes, que apareixen al primer cartell, és tota una declaració de germanofília i de la posició del franquisme malgrat la pretesa neutralitat. Els països que hi apareixen més destacats són:

PAÏSOS	MOTIU
Alemanya nazi	Estreta col.laboració amb el franquisme.
Itàlia	Govern feixista de Mussolini.
Portugal	Dictadura d' Oliveira Salazar.
Argentina	Govern de Ramón Castillo. Relacions amb el III Reich.
Suècia	Negocis preferents amb nazis.
Països Baixos	Ocupats pel nazis des de 1940.
Luxemburg	Ocupats pel nazis des de 1940.
Suïssa	Relacions comercials preferents amb les potències de l'eix.
Japó	Potència de l'Eix, amb fort imperialisme a Àsia.

En el segon cartell, el de 1944, hi trobem de nou les banderes de França, ocupada pels nazis, Japó, Suïssa, l'Alemanya nazi, Itàlia i, pràcticament amagada, la de Gran Bretanya. És interessant fer veure a l'alumnat que l'elecció d'aquestes banderes no és fortuïta, si no que posa de manifest amb quins països té més relació comercial i política l'Espanya de Franco durant l'etapa coneguda com postguerra i primer franquisme.

2 **Calcula, seguint la gràfica, el total de tones de taronges obtingudes en la collita de 1940-1941. Quin percentatge va anar destinat a l'Alemanya nazi? (Document 3).**

La gràfica mostra els milers de tones de taronges distribuïdes per països. Resulta molt clarificador que el comerç interior distribuïca 113.000 tones i a l'Alemanya nazi s'exporten més de 150.000 durant els anys 1940-1941. A Gran Bretanya, en canvi, solament s'exporten 15.000 tones.

En el disseny de la gràfica hi ha varies coses sobre les quals reflexionar: en primer lloc, és molt descriptiva sobre el volum d'operacions comercials a les quals fem referència. I en segon lloc, la representació d'una enorme bandera del Tercer Reich al costat de la bandera d'Espanya i el marcador que se n'ix de la gràfica, són recursos gràfics que evidencien l'orgull i la clara intenció de deixar palesa la bona sintonia amb el règim nazi en 1941.

Si el context és recomanable, es pot explicar a l'alumnat que en 1940 es va crear a Madrid el *Sindicato Nacional de la Naranja*, controlat en gran part per falangistes. A la tardor d'eixe mateix any, Alemanya conquereix gran part d'Europa occidental (Bèlgica, Holanda, França, Dinamarca i Noruega). Per compensar les despeses i els esforços que havien fet a la Guerra d'Espanya, ara els alemanys es convertiren en distribuïdors i transportistes de la nostra fruita. Vora el 80% de les taronges, majoritàriament produïdes al País Valencià, de la campanya 1940-1941 va estar controlada per autoritats del Tercer Reich i els seus intermediaris, en detriment i perjudici dels productors locals.

3 **Describeu les principals accions que observeu a les tres imatges? Quina relació pots establir entre les imatges i la situació internacional? Quina és la importància de les fotografies per l'estudi de la història? Per què?**

Les fotografies proposades demostren com les relacions de la dictadura franquista amb el nazisme van més enllà del fet comercial, i es fa palés un clar interès per relacionar ideològicament i cultural ambdós règims.

A la primera fotografia, les esvàstiques són protagonistes a un escenari on han estat convidades les joventuts hitlerianes a València, i en la segona es pot veure l'homenatge als mariners morts en Alacant. Els

taüts porten també l'esvàstica, deixant de manifest la correspondència i la presència continuada dels símbols nazis a esdeveniments franquistes en unes dates on la guerra a Espanya ja havia finalitzat.

És interessant per a l'aprenentatge de l'alumnat reparar en què molts d'aquests documents van ser amagats o eliminats pel franquisme una vegada acabada la Segona Guerra Mundial amb la intenció de no comprometre el futur de la dictadura una vegada desaparegut el Tercer Reich. Aquestes fotografies que es presenten són inèdites i, per tant, continuen sent desconegudes per a la població, que desconeix fins a quin punt els elements nazis van estar presents a l'Espanya de la postguerra i, en conseqüència, al nostre territori.

4 **Quines penses que serien les motivacions del voluntaris de la *División Azul* per participar en la Segona Guerra Mundial després d'haver patit una guerra a Espanya? Quin és el principal enemic mencionat al jurament dels soldats espanyols? Quines eren les condicions de vida dels suposats "enemics" de la *División Azul*?**

Les imatges dels membres de la *División Azul* mostren, sobretot a la seua eixida cap a Alemanya, gent jove ignorant del que anava a comportar participar en aquestes "aventures bèl·liques". També la documentació i les cartes de divisionaris solen mostrar de forma generalitzada la seua convicció i sentiments d'actuar per una causa justa. Del primer contingent de 17.951 soldats, 9.154 formen part de les milícies de FET i de les JONS, és a dir, són falangistes. Cal recordar a l'alumnat que la majoria d'ells havien recolzat o participat en la facció colpista dels franquistes durant la Guerra d'Espanya. L'URSS representava al país comunista per antonomàsia, on havia triomfat la revolució socialista, i la seua ajuda a la II República el convertia en principal enemic del franquisme.

Els testimonis de les víctimes dels atacs nazis i de la *División Azul* desmunten la construcció d'un relat gloriós dels soldats espanyols durant la Segona Guerra Mundial. Els soldats franquistes actuen com a botxins de la població civil durant el setge més llarg i dur de la guerra, el de Leningrad (actual Sant Petersburg). Els testimonis dels civils mostren com de dures van ser les seues condicions de vida, com han recuperat les escriptores Cynthia Simmons i Nina Perlina a la seua obra "Escritos de mujeres desde el sitio de Leningrado". En aquest setge va

participar la *División Azul*, sota comandament de l'exèrcit del Tercer Reich a qui donava suport, juntament a diversos contingents feixistes de diversos països d'Europa.

5 **Imagina que des de l'Alcaldia de la ciutat has de decidir què fer amb d'aquests monuments commemoratius franquistes. Fes una recerca a internet i analitza els arguments a favor i en contra de la seua retirada de la via pública. A partir dels arguments i atenent a la Llei de Memòria Democràtica (estatal i autonòmica) elabora un informe amb la decisió justificada. En cas de retirada, què faries amb ells?**

A les ciutats, però també a nombrosos pobles de la nostra geografia es van inaugurar monuments en espais públics per honorar els fets i valors dels vencedors del 1939. En aquest sentit constructiu, no som una excepció. Tant Alemanya com Itàlia també construïren un important llegat material per recordar i enaltir les fites, llocs i personatges dels seus governs autoritaris. El passat i la tradició es tergiversaven

per consolidar una idea de grandesa, ja siga el món germànic de la superioritat racial o el llegat de la Roma Imperial. Amb la derrota dels països de l'Eix a la Segona Guerra Mundial, la major part d'aquests elements públics desaparegueren i els seus vincles amb el feixisme els convertiren en tabús per a la majoria de la població. A més a més, es promogueren lleis per penalitzar l'ús de símbols que exaltaren eixos governs i ideologies.

El franquisme va ser conscient, des d'un principi, que el seu naixement era violent i que s'havia imposat per la força de les armes. Per la qual cosa, va articular un relat justificatiu per transmetre a tota la societat. La necessitat de la violència, el culte als "caiguts en la croada" o el destí imperial funcionaven per cohesionar als guanyadors. L'absoluta invisibilització de les víctimes civils que es van mantenir fidels a la legalitat republicana o la generalització com a "rojos i desafectes", cap a tota aquella persona oposada al règim, va continuar durant quatre dècades. Avui en dia, els monuments, resignificats o no, representen un desafiament per a una societat democràtica del segle XXI.

BLOC 3 **El destí** **dels presoners:** **camp de treball** **i camps de** **concentració**

1. JUSTIFICACIÓ DE LA IMPORTÀNCIA

Aquesta proposta de treball té com a objectiu conscienciar l'alumnat sobre l'existència de camps de treball i camps de concentració al nostre territori, la sistematització de la repressió franquista, així com l'existència de presoners valencians als camps de concentració nazis.

Entendre les condicions de vida a un camp de treball o a un camp de concentració i ser conscient dels que hi va haver al País Valencià és fonamental per a la construcció d'una memòria crítica i comparativa amb altres països, que han patit processos semblants. I, alhora, permet interrelacionar-los a través del fet que molts valencians van ser doblement víctimes i presoners tant a l'Espanya franquista com a l'Alemanya nazi.

2. REFLEXIONS PER A AMPLIAR

Camp de concentració d'Albatera

Els últims dies de la guerra, el març de 1939, milers de republicans esperaven al port d'Alacant uns vaixells que no arribaren. Atrapats en els molls i amb la ciutat presa ja per les forces franquistes, aquests

supervivents van ser traslladats a l'improvisat camp de Los Almendros, habilitat per les tropes franquistes a partir del 30 de març, en un camp d'ametllers a escasos tres kilòmetres de la ciutat d'Alacant. Allí van patir la fam i les condicions infrahumanes durant uns dies fins que els van traslladar al camp de concentració d'Albatera, considerat un dels més durs de tota la geografia espanyola.

Tot i que el recinte d'Albatera havia sigut creat en 1937 per la República com a camp de treball, fou el franquisme qui, acabada la guerra, va reconvertir les instal·lacions en un camp de concentració de condicions infrahumanes. En un camp creat per a 2.000 persones, s'amuntegaven milers de presoners republicans. Es calcula que van passar uns 19.000 persones. Entre ells, personatges destacats de la cultura i la ciència com Tuñón de Lara, Ángel Gaos, Marcos Ana o Juan Peset.

Tal com assenyalen els testimonis, les condicions de vida eren terribles i denigrants: dormir al ras, una llanda de sardines al dia i humiliacions de tota mena. El camp d'Albatera va estar en actiu des d'inicis d'abril fins el 27 d'octubre de 1939. Quan es clausurà, els presoners supervivents van ser destinats a diferents centres penitenciaris de l'Estat. Molts d'ells van ser traslladats al camp de concentració instal·lat en Portacoeli o

a Sant Miquel dels Reis, monestir de València convertit aleshores en presó franquista.

Les instal·lacions d'Albatera van desaparèixer del paisatge deixant, al mateix temps, un buit en la memòria col·lectiva. Recentment, un equip d'arqueòlegs treballa, sota la direcció de Felipe Mejías, per rescatar aquest recinte de l'oblit i obtenir informació sobre les condicions i abusos que allí es van donar.

Per enriquir la sessió i aprofundir en el coneixement d'aquests dos camps de presoners (Los Almendros i Albatera), resulta interessant l'anàlisi des de diverses perspectives i documents. Per una banda, el plànol del camp pot servir per a reflexionar sobre les dures condicions de vida, l'ús de l'espai i de l'entorn en les polítiques de repressió i violència. Per altra, es pot estudiar la figura de Marcos Ana com a poeta, que va passar tant pel camp de Los Almendros com per Albatera, i que fou pres polític del franquisme des de 1939 fins a 1961. Els poemes de Marcos Ana representen, a través d'un llenguatge directe i feridor, l'experiència de ser presoner per idees polítiques i el plany pels que van perdre la vida per defensar la llibertat.

Per a assolir i treballar a l'aula més testimonis de l'experiència en aquests dos camps, es pot consultar el volum "La guerra ha terminado, Alicante, 1939", editada per Begoña Lobo i Vicente Ferrer (Ed. Mediavaca, València, 2019).

Treballs arqueològics durant 2021 al camp d'Albatera (San Isidro, Alacant), dirigits per Felipe Mejías. Imatge: Projecte Arqueològic Camp de Concentració d'Albatera.

Distribució de barracons del camp de treball d'Albatera (San Isidro, Alacant). Seguint imatge de Felipe Mejías.

A. Oficials i Cos de Vigilància **B.** Magatzems **C.** Locutoris **D.** Cel·les de càstig **E.** Escola **F.** Tallers **G.** Economat **H.** Hospital **I.** Cuina i menjadors **J.** Barracons de Penats.

Vista aèria de la intervenció arqueològica al camp d'Albatera (San Isidro, Albatera), dirigits per Felipe Mejías. Imatge: Projecte Arqueològic Camp de Concentració d'Albatera.

Hablaré por vosotros

Hablaré por vosotros.

Excavaré con mi palabra hasta encontraros

en las sangrantes raíces sumergidas

de vuestros corazones enterrados.

Hablaré por vosotros.

Reconstruiré la voz de vuestros labios,

su semilla final, la de aquel grito

constelado de estrellas y balazos.

Hablaré por vosotros.

Y extenderé el secreto que os dejaron

en la oquedad terrible de los ojos

la voz estremecida de los astros.

Hablaré por vosotros.

Jamás olvidaré aquellas madrugadas,

los últimos abrazos, las gargantas

de vuestra dignidad amordazadas.

Marcos Ana

Poemas de la prisión y la vida, Umbriel, 2011.

3. ORIENTACIONS PER A LES ACTIVITATS

Analitza el mapa i realitza un llistat de les poblacions on es van ubicar els camps de concentració i de treball. Quines zones del territori presenten una major densitat de camps? Quines zones apareixen més buides de camps? Raona quina pot ser la causa de la distribució de camps.

A través del mapa oferit es pot convidar a l'alumnat a l'anàlisi de diverses qüestions transversals.

Per una banda, elaborar el llistat de pobles on es van situar els camps, dona la clau per a adonar-se de la quantitat de camps de concentració i de treball al nostre territori, dels quals pràcticament no en queden vestigis materials. També es pot visualitzar l'evolució de la guerra a les nostres terres.

Per altra, crida l'atenció la saturació d'aquests a les comarques costaneres, on la densitat de població era i és major, i on es troben els nuclis urbans més grans. Es pot ampliar la resposta analitzant la distribució de la demografia al País Valencià, que respon també a qüestions paisatgístiques com secà/regadiu, muntanya/ribera i les possibilitats que aquestes ofereixen, així la importància de la costa al llarg de la història com a situació estratègica per desenvolupar nuclis poblacionals i indústria.

Objectes quotidians com les llandes de sardines són un dels pocs elements que evidencien l'existència dels camps de concentració. També ens recorden de les dures condicions de vida per als republicans empresonats. Proposa una descripció d'un d'aquests camps a partir dels testimonis. Quins espais penses que existien? Realitza un fragment de diari per a un presoner republicà i un guàrdia franquista.

Per a dur a terme aquesta activitat, pot resultar interessant el document d'ampliació indicat més amunt, sobre la distribució de barracons a Albaterra, així com tots els documents del material de l'alumnat.

Es pot fer un petit debat previ per a analitzar quines són les conviccions que condueixen a estar en una de les dues posicions, i quins aprenentatges cívics ens ofereix cadascuna.

L'elaboració del fragment de diari tant del presoner com del guàrdia permet explorar les dues visions fent un exercici d'immersió a partir de tota la informació aportada. Es recomana fer l'activitat en grups, per tal de complementar habilitats i destreses.

El professorat pot afegir també algun d'aquests testimonis en veu alta per a exemplificar més les condicions de vida als camps de concentració i de treball:

Testimoni 1:

A la salida misma de Alicante, allí ya nos metieron en un tren y nos llevaron a Albaterra, y ahí estuvimos todo el año 39, hasta principios de

diciembre. Y al llegar a Albaterra, nos formaron y nos dijeron: «Ahora descansen», y descansamos. Y a mí me tocó descansar encima de un charco. ¿Y ahora? Te ha tocado descansar encima de un charco, qué le vas a hacer. Pues cuatro latas, las pusimos así, la maleta encima, me senté encima de la maleta, en algo que no me llegaba el agua, y allí aguanté durante un mes.

Testimoni de Juan Peset Llorca en *La Guerra ha terminado, Alicante, 1939*. 2019. Media Vaca.

Testimoni 2:

El hambre hizo su aparición: tres días sin comer son suficientes para que los estómagos reclamen algo con que trabajar y entretenerse. Bajo aquellos almendros bien cargados de sus frutos ya granados, dormimos teniendo como colchón el suelo; como manta, el cielo estrellado. Despertamos con ganas de comer; de momento, acabamos con sus verdes frutos. Al día siguiente, nos comimos las hojas, y a continuación todos los tallos tiernos que tuvieran algo de comestible y que nuestras dentaduras pudieran triturar. Una plaga de langosta no habría dejado el campo de los Almendros tan limpio y destruido como lo dejamos.

Testimoni d'Eusebio Gracia en *La Guerra ha terminado, Alicante, 1939*. 2019. Media Vaca.

3 **Llig i observa atentament la vinyeta de còmic. Quin tracte rebien els presoners? Com qualificaries la vida al camp i quines conductes pots detectar cap als presoners? Descobreix si a la teua comarca va haver-hi persones enviades als camps de concentració nazis i anota la seua data de naixement i defunció, així com en quins camps de concentració van estar empresonades.**

A la vinyeta del còmic “Esperaré siempre tu regreso”, de Jordi Peidro, podem diferenciar dues fonts d'informació: la textual i la visual.

A la textual, l'alumnat haurà de reconèixer el fet de treure als presos nus al pati, disminuint així la seua dignitat, els trets indiscriminats des d'una posició de privilegi i el fet de gaudir de la mort com a oci per a combatre l'avorriment per part dels nazis.

Si atenem al dibuix, podem veure a una gentada al pati del camp de concentració. En el plànol més proper es veuen encara alguns trets identificatius, però quan s'allunya, els presoners es converteixen en

una massa sense nom ni identitat. Es pot recordar que als camps de concentració nazi s'identificava al presoner per un nombre, no pel seu nom, desproveint-los d'una identitat concreta. També podem veure a un guàrdia del camp de concentració esperant el moment per disparar ràfegues als presoners com a eina d'extermini, de terror i de poder.

Respecte a la segona qüestió, és interessant que l'alumnat iniciï per lliure la seua investigació a les xarxes perquè desenvolupe la seua competència digital i informacional. Tot i això, en la pàgina de l'Amical de Mauthausen té un buscador on realitzar la recerca d'una manera directa:

<https://fallecidosenloscamposnazis.org/es/basedades.html>

4 **Compara les següents fotografies. Corresponen a l'estat actual d'un camp de concentració franquista i un nazi. Què et crida l'atenció? A què creus que es deu?**

Realitza una xicoteta investigació sobre com s'han musealitzat aquests espais de memòria i amb quins objectius. És necessari rescatar i divulgar aquests espais? Com creus que podria recuperar-se el camp de concentració d'Albaterra per poder aprendre del nostre passat?

La finalitat de l'activitat és fer prendre consciència a l'alumnat de la necessitat de difondre i conèixer els nostres espais de memòria, i alhora de dignificar-los mitjançant la museïtzació per tal d'explicar i reflexionar a la societat actual i futura dels abusos i les denigracions que s'han produït al llarg dels anys.

És interessant observar què ha ocorregut a Alemanya amb els seus camps de concentració, actualment convertits en museus de referència mundial i en una oportunitat de coneixement i crítica col·lectiva.

Exemples:

Dachau

<https://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/>

Mauthausen

<https://www.mauthausen-memorial.org/>

BLOC 4 La Costa Blanca com a refugi

1. JUSTIFICACIÓ DE LA IMPORTÀNCIA

Aquest bloc tracta un dels temes més amagats durant el franquisme, això és, la presència de nazis fugits de la justícia sobretot a la costa d'Alacant, amb presència cridanera a Dénia. Aquests nazis van trobar en les nostres costes l'amagatall perfecte, sota la protecció del franquisme, evidenciant que les relacions entre franquisme i nazisme van molt més enllà dels primers anys de dictadura. El bloc, per tant, pretén donar continuïtat cronològica a la presència nazi al nostre territori al llarg del segle XX.

2. REFLEXIONS PER A AMPLIAR

“La qüestió espanyola”

Tan clara havia sigut la col·laboració del franquisme amb l'Eix que, una vegada derrotat el feixisme a Europa, la Assemblea General de les Nacions Unides va debatre la denominada “qüestió espanyola”. L'Assemblea General, en la seua resolució de 9 de febrer de 1946, va recomanar que els membres de les Nacions Unides actuaren d'acord amb l'esperit i la lletra de les declaracions de San Francisco i Potsdam.

L'Assemblea General recorda que, al maig i juny de 1946, el Consell de Seguretat va fer un estudi sobre la possibilitat que les Nacions Unides prengueren noves mesures. El Subcomitè del Consell de Seguretat encarregat de la investigació va arribar unànimement a la conclusió que:

“(a) En origen, naturalesa, estructura i conducta general, el règim de Franco és un règim de caràcter feixista, establert en gran part gràcies a l'ajuda rebuda de l'Alemanya nazi de Hitler i de la Itàlia feixista de Mussolini.

(b) Durant la prolongada lluita de les Nacions Unides contra Hitler i Mussolini, Franco, malgrat les contínues protestes dels aliats, va prestar una ajuda considerable a les potències enemigues. Primer, per exemple, de 1941 a 1945, la Divisió d'Infanteria de la *Legión Azul*, la Legió Espanyola de Voluntaris i l'Esquadrilla Aèria Salvador, van batallar en el front oriental contra la Rússia soviètica. Segon, en l'estiu de 1940, Espanya es va apoderar de Tànger en violació de l'estatut internacional, i, pel fet que Espanya mantenia un important exèrcit al Marroc espanyol, gran quantitat de tropes aliades van quedar immobilitzades a l'Àfrica del Nord.

(c) Proves incontrovertibles demostren que Franco va ser, amb Hitler i Mussolini, part culpable en la conspiració de guerra contra aquells països que finalment en el transcurs de la guerra mundial van formar el conjunt de les Nacions Unides. Va ser part de la conspiració en la qual es posposaria la completa bel·ligerància de Franco fins al moment que s'acordara mútuament”.

Cinquantesena novena reunió plenària, 12 de desembre de 1946. Font: Arxiu UN.

3. ORIENTACIONS PER A LES ACTIVITATS

1 Quin és el recorregut mencionat al document que han fet un possible grup de nazis una vegada acabada la Segona Guerra Mundial? Quina institució ha facilitat el visat als suposats nazis que investiguen els serveis secrets? Què resulta misteriós, com afirma el document, del moviment de gent?

Les denominades *ratlines* eren rutes de fugida per a nazis una vegada acabada la Segona Guerra Mundial. La paraula fa referència a les escales de corda i fusta dels vaixells, objectiu últim del nazi per escapar. Per arribar a ports i pujar a vaixells utilitzaven diverses vies, totes marítimes. Més de 9.000 nazis i membres del govern del Tercer Reich fugiren d'Alemanya cap a Sudamèrica. Per a fer-ho possible comptaren amb el recolzament de països com Espanya i Argentina, i institucions com l'església catòlica.

2 Transcorreguts ja molts anys des del final del conflicte bèl·lic a Europa, criminals de guerra nazi es refugien a la costa d'Alacant. Quin tipus de vida portaven els nazis a Dénia, segons mencionen els testimonis? Penses, per la informació dels testimonis, que portaven una vida en secret o, al contrari, pública? Fa la sensació que havien renunciat a les seues idees o les mantenien intactes?

Els nazis que s'amagaren a la nostra costa evitaren l'esfera pública o política, però sí que participaren en activitats empresarials. La policia franquista va protegir aquestes comunitats d'alemanys durant dècades. L'important volum de turistes en la zona a partir dels anys setanta va amagar, encara més, la seua presència. Les dinàmiques quotidianes d'aquests nazis no es diferenciaven de les de milers de jubilats del centre i nord d'Europa: sol i platja.

Nombrosos testimonis orals mencionen que, a llocs com Dénia, els nazis van mantenir la seua fidelitat a les idees del Tercer Reich, vestint uniformes militars, mostrant a casa fotografies i medalles de la seua participació en la Segona Guerra Mundial i realitzant celebracions hitlerianes en cases i restaurants locals.

3 Les següents persones també tingueren responsabilitats polítiques al Tercer Reich. Fes una tasca de recerca sobre el seu origen, les institucions alemanyes a les quals pertanyien i quina va ser la seua situació una vegada acabada la Segona Guerra Mundial.

Clara Stauffer	Entusiasta i simpatitzant nazi, va ajudar a fundar la <i>Secció femenina</i> amb Pilar Primo de Rivera.	Va teixir una xarxa per refugiar nazis al nostre territori.
Anton Galler	Oficial de les SS, va assassinar a Stazzema a més de 500 habitants, majoritàriament dones i nens.	Malgrat que la seua localització va ser un misteri. Es troba soterrat a Dénia.
Maks Luburic	Croata. Director del camp de concentració de Jasenovac. Considerat un sàdic extrem pels mateixos nazis.	Es va refugiar a Carcaixent, on va adquirir falsa identitat. Continua soterrat al cementiri d'aquest poble.

Gerhard Bremer	Oficial de les SS a l'Alemanya nazi.	Es va refugiar a Dénia, on es va convertir en un gran empresari i va ajudar altres nazis a fugir.
Wolfgang Jugler	Cap d'escorta personal d'Adolf Hitler. Responsable del bombardeig de Guernica.	Va estar refugiat i protegit pel franquisme. Després va fugir a Buenos Aires.
Otto Skorzeny	Coronel austriac de les Waffen-SS. Expert en espionatge.	Fou jutjat a Nuremberg. Va fugir a Madrid, on va fundar empreses i va ajudar altres nazis a fugir.

Tomba de l'oficial de les SS G. Bremer al cementiri de Dénia. Imatge: Amparo Contrí.

4

És difícil conèixer el nombre exacte de persones assassinades durant el franquisme, fes una tasca de recerca sobre el nombre aproximat de víctimes de la repressió al nostre territori. Quines van ser les poblacions més castigades per la dictadura?

Creus que són rellevants les iniciatives ciutadanes per buscar la justícia? Quines penses que poden ser les raons que empenten a la gent per organitzar-se i aconseguir justícia? Ara que coneixem que l'Alemanya nazi va tindre el seu Nuremberg mentre que el franquisme mai va haver de responsabilitzar-se de la seua violència, busca a la xarxa exemples de tribunals a altres països que han tingut dictadures. Fes una reflexió crítica sobre la utilitat d'aquests tribunals.

L'historiador Vicent Gabarda recupera al seu llibre "El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)" els noms, edats, municipis d'origen, professions, militància i data i lloc de mort de milers de víctimes durant el període. Als darrers anys s'han realitzat nombroses intervencions arqueològiques que han permès recuperar centenars de cossos de diferents fosses al llarg de tota la nostra geografia.

Les conseqüències judicials de la violència exercida per les autoritats de la dictadura han sigut un dels temes més conflictius d'abordar i resoldre per a la nostra societat. El franquisme va entendre molt prompte la necessitat d'un estudi que justificara la seua violència contra els oponents. La denominada "Causa general instruida por el Ministerio Fiscal sobre la dominación roja en España" va ser un procés d'investigació per construir un relat justificatiu de la violència i un element propagandístic.

Malgrat la diferència quantitativa entre la repressió del primer franquisme (1939-1956) i la segona etapa (1956- 1975) les víctimes s'acumulen al llarg de tot el període i els familiars han vist menyspreats els seus drets durant dècades. Fruit de la recerca de justícia per part de molta gent, s'articulen projectes de recuperació de víctimes i comencen les sol·licituds de causes judicials. En aquest sentit, els casos de Xile, Argentina, Sud-àfrica o el Perú mostren exemples i vies amb objectius diversos, des d'obtindre condemnes penals a reparacions públiques dels perpetradors cap a les víctimes.

BLOC 5 **El poder** **de la** **simbologia**

1. JUSTIFICACIÓ DE LA IMPORTÀNCIA

Aquest bloc pretén, en primer lloc, fer reflexionar l'alumnat sobre el poder d'atracció dels símbols feixistes i com aquests acaben articulant un discurs que transcendeix la mateixa durada d'aquests règims. En segon lloc, s'intenta mostrar l'ampli ventall de simbologia franquista per estudiar la seua evolució segons el context i poder detectar l'origen, els usos i l'evolució d'alguns dels més comuns. Finalment, pretén ensenyar a identificar en el present quins símbols han perdurat i què representen.

2. REFLEXIONS PER A AMPLIAR

Les paraules com a símbols

El franquisme va ser molt prolífic en la creació d'expressions, lemes i consignes que buscaven una adhesió i fidelitat al règim. Va crear un imaginari a través de frases curtes i contundents. La majoria d'aquests crits desprenien un tarannà ultranacionalista, anticomunista i que advocava per un pensament únic i, òbviament en castellà, negant qualsevol diversitat cultural o política.

Hi havia alguns pensats per ser cridats en grup, o per encapçalar periòdics, estructurats en tres paraules, en assimilació a la trinitat. Aquest és el cas d'"Una, grande y libre" o "Una patria, un estado, un caudillo", aquest darrer com a calc de "Ein Volk, ein Reich, ein Führer" (un poble, un imperi, un líder), lema de l'Alemanya nazi.

D'altres exemplifiquen el nacionalcatolicisme, com el lema "Por el imperio hacia Dios", en què s'uneix la idea d'imperi amb la religió catòlica, pilar fonamental per a entendre el franquisme, o "La familia que reza unida, permanece unida", animant les famílies a participar activament de l'obligat catolicisme.

"Si eres español, habla español", era un lema utilitzat a espais on existien altres llengües pròpies a banda del castellà, per a potenciar l'ús d'una sola llengua en detriment de la riquesa de la diversitat.

Lemes com "Rusia es la culpable", referint-se a l'origen de la guerra d'Espanya o la celebració de l'any 1964 dels "XXV Anys de Pau" deixaven constància de l'esforç del règim per reescriure la història netejant qualsevol responsabilitat per la seua banda i fent correspondre la paraula "pau" amb el franquisme.

Tots aquests exemples deixen palesa l'efectivitat d'aquests lemes que funcionen com a símbols i que, repetits moltes vegades, són aprehesos per la societat fins a esdevenir mantres. Molts d'ells són fets servir encara malgrat haver perdut el rastre del seu origen.

Resulta suggeridor mostrar-los a l'alumnat relacionant-los amb el franquisme i explicant el seu propòsit adoctrinador, reduccionista, revisionista o manipulador per tal d'aprofundir en la crítica i augmentar així un esperit democràtic i integrador.

Imatge de Franco sobre un mur amb lema "si eres español, habla español". Imatge: Blog *Viejo Topo*.

3. ORIENTACIONS PER A LES ACTIVITATS

1 Analitza els documents 1 i 2, que corresponen als decrets d'adopció i abandonament de la salutació feixista, respectivament. Quins arguments utilitzen en cada cas per a prendre aquestes decisions? Desenvolupa-ho amb les teues paraules.

En el primer document, el motiu de l'adopció del braç en alt per a la

salutació oficial és l'homenatge als morts de l'exèrcit sublevat, als quals es refereixen amb el tractament de màrtirs, associant, no casualment, un terme religiós a un militar. Es manifesta que com que Falange va adquirir aquesta salutació com a respecte i correspondència entre ells, aquesta seria la salutació que es faria per part de tots a Espanya.

El segon document, però, es desdiiu d'aquesta decisió argumentant que a Europa, a causa de la Segona Guerra Mundial, aquesta salutació s'ha malinterpretat i, per tant, perd el sentit que se li havia atorgat en un principi.

És interessant el fet que no anomena en cap moment el veritable motiu d'aquest canvi: la derrota militar de les potències de l'eix, cada vegada més arraconades en la Segona Guerra Mundial i la necessitat del franquisme de desvincular-se d'aquestes per poder romandre en un context internacional.

2 Observa dues imatges d'un quadre de Franco del famós pintor d'Albaida Josep Segrelles Albert (document 3 i 4). El quadre presidia el saló de plens de l'Ajuntament de València, però va patir una important modificació entre 1944 i 1946. Quina diferència hi trobes? Quin és el context internacional que explica el canvi?

En relació amb la primera activitat, la primera fotografia ens mostra el quadre de Francisco Franco amb la salutació romana pròpia del franquisme el 1944, quan encara era forta la presència dels elements feixistes en la simbologia del franquisme mentre que en la segona fotografia s'ha modificat aquest i ja no queda rastre del braç alçat.

El resultat de la Segona Guerra Mundial deixava Espanya arraconada i sense aliats entre els vencedors; per tant, va haver d'abandonar els elements feixistes adoptats, al mateix temps que feia servir la pretesa "neutralitat" adoptada durant la guerra per tal d'obtenir un benefici i acceptació internacional davant el nou ordre que s'imposava.

3 Identifica els elements de simbologia falangista i feixista existents a les imatges (document 5-8). Quins elements coneixies? Quins han desaparegut socialment i quins perduren entre nosaltres? Fes una recerca i indica, almenys, tres símbols més del franquisme que no apareixen en la imatge.

Amb aquesta activitat es pretén que l'alumnat analitze quins elements, com el retrat de José Antonio, han desaparegut de l'imaginari. En canvi, encara és habitual veure gent mostrar la creu de borgonya o l'àguila imperial. El lema "Arriba España" continua sent comú en certs grups, per això és necessari analitzar el seu origen i entendre les connotacions polítiques que té aquest crit.

Altres símbols que l'alumnat pot buscar són monuments com l'arc de la victòria de Madrid, que encara roman, el Valle de los Caídos o les creus amb els noms dels caiguts "per Espanya" que llueixen les façanes de les esglésies de alguns pobles i ciutats.

Es pot aprofitar la informació aportada més amunt sobre "les paraules com a símbol" per completar aquesta pregunta.

Recerca i reflexiona: l'existència de simbologia feixista a competicions esportives en l'actualitat.

Fes una recerca a internet sobre els vincles de les grades al futbol professional actual i la ideologia feixista i neonazi. Des dels inicis del segle XXI, els clubs han intentat actuar per a limitar l'acció de grups feixistes als seus estadis. Analitza quina és la política d'un club de futbol de primera divisió respecte a la presència de grups neonazis.

El futbol ja era un esport de masses abans de l'Espanya franquista. No obstant això, la dictadura va saber aprofitar l'afició de la població com a eina de control. Gent de totes les classes socials acudia als estadis i camps de futbol, on rebien una ben dissenyada propaganda en forma d'himnes, identificació amb l'èpica del futbol. Valors com la virilitat o la força es transmetien en un context d'oci.

Des dels inicis de la democràcia, alguns grups d'extrema dreta s'han infiltrat en les penyes esportives per exhibir als camps de futbol símbols i comportaments supremacistes, xenòfobs i feixistes. Aquests grups neofeixistes han provocat molts incidents violents fora i dins dels camps de futbol. Els clubs han hagut de prendre mesures per expulsar-los dels seus camps de futbol, tant per allunyar-se de l'esperit esportiu, per l'exhibició de símbols com el braç alçat, la creu celta supremacista o l'escut franquista, i per la violència que sovint provoquen.

Una recerca a les xarxes donarà a l'alumnat notícies i imatges sobre el tema. En treball cooperatiu, seria interessant analitzar la informació escrita i fotogràfica que es troba i comparar-la per grups a la resta de la classe. Es pot concloure amb un debat sobre el tema.

3.

**BIBLIOGRAFIA,
RECOMANACIONS
BIBLIOGRÀFIQUES
I RECURSOS
EN LÍNIA**

BIBLIOGRAFIA

ALEXIEVICH, S. (2015). *La guerra no tiene rostro de mujer*. Barcelona: Debate.

ESTIVILL, J. (1997). Comercio cinematográfico y propaganda política entre la España franquista y el Tercer Reich. *Filmhistoria online*, 7 (2), pp. 113-130. [consulta 12/11/2022] Disponible a: <https://raco.cat/index.php/FilmhistoriaOnline/article/view/228840>

HERNÁNDEZ DE MIGUEL, C. (2019). *Los campos de concentración de Franco*. Barcelona: Ediciones B.

LOBO, B. & FERRER, V. [Eds.]. (2019). *La guerra ha terminado : Alicante, 1939*. València: Media Vaca.

MARCO, LL. (1998). *Llaurant la tristesa: el camp de concentració d'Albatera i la presó de Portaceli*. Barcelona: Mediterrània.

MARCOS, A. (2011). *Poemas de la prisión y la vida*. Barcelona: Umbriel.

PEIDRÓ, J. (2016). *Esperaré siempre tu regreso*. València: Desfiladero Ediciones.

SIMMONS, C. & PERLINA, N. (2014). *Escritos de mujeres desde el sitio de Leningrado*. Segovia: La Uña Rota.

VINYES, R. (2011). *Asalto a la memoria: impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas*. Barcelona: Los Libros del Lince.

RECOMANACIONS BIBLIOGRÀFIQUES

1. LEGIÓN CÓNDOR: UNA PARTICIPACIÓ DECISIVA

SCHÜLER-SPRINGORUM, S. (2014). *La guerra como aventura : la Legión Cóndor en la Guerra Civil Española, 1936-1939*. Madrid: Alianza Editorial.

MOLÉS, R. & ANDREU, P. (2018). *Experiment Stuka [Documental]*. SUICAFilms.

2. UNA FERMA ALIANÇA: GERMANOFILIA ALS ANYS QUARANTA

MORANT, T. (2014). *Mujeres para una "Nueva Europa": las relaciones y visitas entre la Sección Femenina de Falange y las organizaciones femeninas nazis* [Tesis Doctoral]. Universitat de València. València. [consulta: 12/11/2022]. Disponible a: <http://hdl.handle.net/10550/32256>

ARAGÓ, L., AZKÁRRAGA, J. M. & SALAZAR, J. [Coord.]. (2021). *Guía de la València del primer franquismo (1939-1948)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

3. EL DESTÍ DELS PRESONERS

MEJÍAS, F. (2021). Arqueología y materialidad. El campo de concentración de Albatera. *Nuestra Historia*, 21. pp. 300-308.

GABARDA, V. (2020). *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

ROSELL, M. & MORO, L. (2021). *La maleta de Mathausen [Documental]*. Coordinadora d'Associacions de Memòria Democràtica del País Valencià. [consulta: 12/11/2022] Disponible a: <https://www.uv.es/franquismo/LaMaletadeMathausen.mp4>

4. LA COSTA BLANCA COM A REFUGI

AIBAR, O. (2021). *El sustituto [Pel·lícula]*. Tornasol Films

CANTARERO, J. (2010). *La huella de la bota : de los nazis del franquismo a la nueva ultraderecha*. Madrid: Temas de Hoy.

CAMPS, E. (2019). *Punt Docs: La costa dels nazis [Documental]*. À Punt Media. [consulta: 12/11/2022] Disponible a: https://www.apuntmedia.es/programes/punt-docs/08-11-2019-costa-nazis_134_1370629.html

5. EL PODER DE LA SIMBOLOGIA

BOX, Z. (2010). *España, año cero : la construcción simbólica del franquismo*. Madrid: Alianza Editorial.

SPOTTS, F. (2011). *Hitler y el poder de la estética*. Boadilla del Monte (Madrid): Antonio Machado Libros.

LLORENTE, A. (1995). *Arte e ideología en el franquismo (1936-1951)*. Madrid: Visor.

RECURSOS EN LÍNIA LLEIS, CONVENIS I RESOLUCIONS INTERNACIONALS

Llei 14/2017, de 10 de novembre, de la Generalitat, de memòria democràtica i per la convivència de la Comunitat Valenciana (DOGV 8168, de 13 de novembre de 2017) [consulta: 12/11/2022] Disponible a: https://dogv.gva.es/datos/2017/11/13/pdf/2017_10176.pdf

Ley 20/2022, de 19 de octubre, de Memoria Democrática (BOE núm. 252, de 20 de octubre de 2022) [consulta: 12/11/2022] Disponible a: <https://www.boe.es/eli/es/l/2022/10/19/20>

ONU. Asamblea General (Qüestió espanyola), 12 de desembre de 1946.

<http://www.derechoshumanos.net/memoriahistorica/1946-Resolucion-ONU.htm>

CONVENIS DE GINEBRA

<https://www.redcross.org/content/dam/redcross/enterprise-assets/cruz-roja/cruz-roja-pdfs/Resumen-de-los-Convenios-de-Ginebra-de-1949-y-sus-Protocolos-Adicionales.pdf>

Ley 46/1977, de 15 de octubre, també coneguda com d'Amnistia.

BOE núm. 248, de 17/10/1977.

<https://www.boe.es/eli/es/l/1977/10/15/46/con>

4.

**MATERIAL
PER A L'ALUMNAT**

**LEGIÓN CÓNDOR:
UNA PARTICIPACIÓN
DECISIVA (1936-1939)**

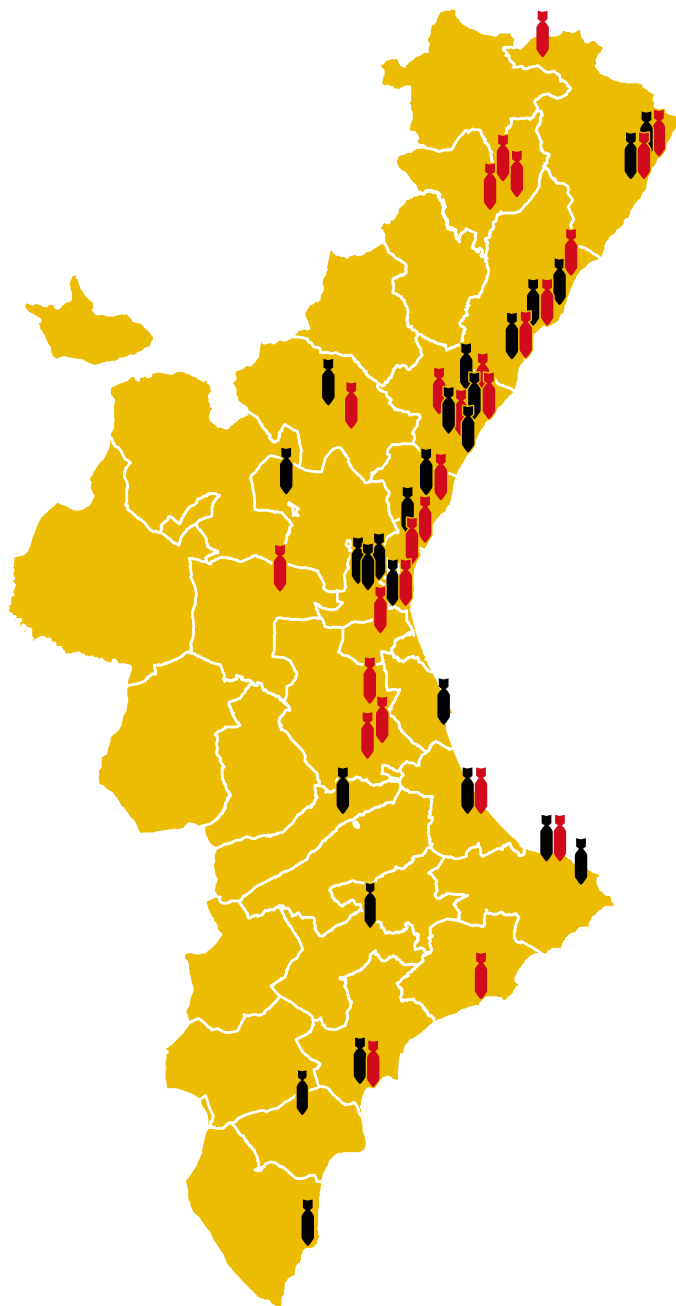
El fracàs del colp d'estat encapçalat per Francisco Franco contra el govern de la II República al juliol de 1936 va donar lloc a una guerra a tot el territori espanyol, que va durar fins 1939. Franco, amb el suport intern dels carlins, falangistes i conservadors, va haver de buscar aliances amb l'Alemanya nazi i el feixisme italià per tal de poder mantindre la sublevació i guanyar la guerra.

La col·laboració alemanya es va formalitzar amb l'enviament de tropes, carros de combat, suport naval i aèri. En principi aquesta ajuda responia a interessos geoestratègics per crear una aliança feixista al sud de França i frenar el comunisme a Europa, però prompte els nazis es van adonar que el territori espanyol podia ser un bon camp d'experimentació, és a dir, una oportunitat de posar a prova el seu armament i millorar-lo davant la possibilitat d'una guerra europea a gran escala. Un guerra mundial que començaria en 1939, uns mesos després d'acabar la guerra espanyola.

La *Legión Cóndor*, l'ajuda fonamentalment aèria que va enviar Hitler per fer suport als sublevats, va bombardejar nombroses poblacions del nostre territori com Nules, Vila-real, València, Alzira, Gandia o Alacant, entre d'altres. Els principals objectius eren les vies de comunicació com estacions o carreteres, així com fàbriques i, en molts casos, atacs a nuclis urbans, on van deixar nombroses víctimes civils. Els avions més famosos que van bombardejar el País Valencià eren Heikel 59 i Junkers JU 87, els coneguts *Stuka*.

Junt a l'*Aviazione Legionaria Italiana*, la *Legión Cóndor* es va convertir en una peça fonamental perquè els militars sublevats capitanejats per Franco pogueren guanyar la guerra i instaurar la dictadura franquista amb forts lligams amb el nazisme i el feixisme durant la seua primera etapa.

 *Legión
Cóndor*

 *Aviazione
Legionaria
italiana*

DOCUMENT 1

Mapa dels bombardejos efectuats per la *Legión Cóndor* i l'*Aviazione Legionaria italiana* en la guerra entre 1936 i 1939.

ACTIVITATS

1

Observa el mapa dels bombardejos que van portar a terme la *Legión Cóndor* i l'*Aviazione Legionaria italiana*. Quines comarques van ser més bombardejades? Quins creus que eren els diferents objectius d'aquests bombardejos? Per què creus que se centraven en aquests i quines conseqüències tenien en cadascun dels casos?

Jo no sabia el significat de la guerra, sent un *roido*, m'alce la vista i veig l'avió. Era el primer avió que havia vist jo. No n'havia vist mai cap. Ni idea. I li dic a la meua germaneta "Mira quin pardalot!". Jo havia vist voltors, havia vist molts pardals, clar. Però allò no era un pardal, era diferent a un pardal. Em vaig quedar allí en meitat del carrer, sense saber de què anava la cosa. I allí van morir un xiquet que jo coneixia, que jugava amb ell, i algunes persones que jo coneixia".

DOCUMENT 2

Testimoni d'Obdulia Mir. Documental *Experiment Stuka*.

"El primer bombardeig que feren ací a Sagunt era allà baix en els magatzems, i caigueren com a mosques totes les persones. I els pujaven pel Camí Real amunt fins a l'hospital que estava darrere de l'Ajuntament. Els pujaven amb carros, morts i ferits, de tot. Jo no els vaig veure acabar de pujar a tots perquè... Tu t'imagines amb els carros i fer viatges? Hi havia més morts que carros."

DOCUMENT 3

Testimoni d'Alfredo Iglesias. Documental *La mort ve del cel. 80 aniversari dels bombardejos sobre Sagunt*.

DOCUMENT 4

Dibuix realitzat per Carlos C. González, de 15 anys d'edat, resident a la colònia Cayetano Ripoll, Vila-real (Castelló). Font: They Still Draw Pictures.

ACTIVITATS

2

Si el bombardeig es produïa a una població, quines creus que eren majoritàriament les víctimes? Llig els dos testimonis (Docs. 2 i 3) i relaciona'ls amb el dibuix (Doc. 4). Els tres casos són una percepció des de la infantesa d'un atac aeri durant la Guerra d'Espanya. En quins detalls reparen cadascun d'ells?

CAS D'ESTUDI

Experiment Stuka

Fins fa uns anys no es coneixia que la *Legión Cóndor* també va ser la responsable del bombardeig de quatre xicotets pobles de l'Alt Maestrat, al nord de Castelló: Albocàsser, Ares del Maestrat, Benassal i Vilar de Canes, del 18 al 30 de maig de 1938.

El fet que aquests pobles no foren de gran interès estratègic per guanyar la guerra ha suposat que alguns investigadors mantinguen que l'operació Stuka, fou en realitat un experiment del nazis, aprofitant la conjuntura bèl·lica espanyola, per a posar a prova el nou armament que volien utilitzar posteriorment en la Segona Guerra Mundial, i veure el seu grau de precisió i abast i estandarditzar la rutina i el procediment del bombardeig aeri sobre població civil.

Un informe detallat a l'arxiu de Friburg demostra l'estudi previ per part de l'aviació alemanya i els posteriors reportatges que es feien amb les runes i enderroc per comprovar com havia funcionat l'armament. La propaganda franquista va fer responsable l'aviació republicana dels bombardejos. Gràcies a la iniciativa local, s'ha pogut verificar i demostrar la seua autoria.

Experiment Stuka. 2018. 11 min.
<https://www.uv.es/franquismo/ExperimentoStuka.mp4>

Cartell d'Experiment Stuka. 2018. 71 min.

1

2

ALBOCACER

Entre las ruinas que
dejaron los ríjos,
los habitantes del
pueblo buscan los
restos de sus hogares
deshechos.

3

1. Avions Stuka de la *Legión Cóndor* amb els emblemes de l'aviació franquista. Font: Asisbiz.com
2. Soldat de la *Legión Cóndor* entre les runes i enderrocs ocasionades pel bombardeig de Albocàsser. Font: Informe Bombenwirkungsbilder.
3. Pàgina del llibre *Estampas de la guerra. Álbum nº 4* (1939) on s'atribueix el bombardeig de Albocàsser a l'aviació republicana.

ACTIVITATS

- 3 Reflexiona sobre l'estudi de cas Experiment Stuka. Per què creus que fins fa uns anys no s'ha demostrat que els bombardejos del Maestrat van ser autoria de la *Legión Cóndor*? Quina creus que era la intenció del text a la tercera imatge? Penses que és important desmentir la informació d'aquest document? Per què?

EL PASSAT ÉS EL PRESENT

Reglament sobre les lleis i costums de la guerra terrestre, annex al Conveni de l'Haia del 18 d'octubre de 1907 sobre les lleis i costums de la guerra terrestre (Conveni núm. iv).

Art. 25. És prohibit atacar o bombardejar, siga quin siga el mitjà que s'utilitzi, ciutats, llogarets, habitacions o edificis que no estiguen defensats.

Protecció de les poblacions civils contra els bombardejos aeris en cas de guerra, Societat de Nacions, 30 de setembre de 1938.

- 1) El bombardeig intencionat de poblacions civils és il·legal.
- 2) Els objectius dirigits des de l'aire han de ser objectius militars legítims i han de ser identificables.

Protocol I addicional als convenis de Ginebra de 1949 relatiu a la protecció de les víctimes dels conflictes armats internacionals, 1977.

Article 51. Protecció de la població civil.

1. La població civil i les persones civils gaudeixen de protecció general contra els perills procedents d'operacions militars. Per a fer efectiva aquesta protecció, a més de les altres normes aplicables de dret internacional, s'han d'observar en totes les circumstàncies les normes següents.

2. No seran objecte d'atac la població civil com a tal ni les persones civils. Queden prohibits els actes o amenaces de violència la finalitat principal dels quals siga terroritzar la població civil.

DOCUMENT 5

ACTIVITATS

4

Recerca i reflexiona: La situació de la població civil als conflictes bèl·lics i la seua protecció. Fes una recerca a internet sobre bombardejos a conflictes bèl·lics actuals. Quines diferències i semblances observes entre els que hem estudiat i els que has trobat?

Des dels inicis del segle XX s'ha intentat legislar internacionalment la protecció a civils als conflictes bèl·lics. En el document 5 podeu veure un extracte. Analitza la seua importància en l'actualitat i fins a quin punt es vulneren.

UNA FERMA ALIANÇA: GERMANOFÍLIA ALS ANYS QUARANTA

Malgrat declarar-se neutral, el franquisme va col·laborar activament des de l'inici de la Segona Guerra Mundial donant suport al Tercer Reich. L'ajuda d'Alemanya i d'Itàlia durant el colp d'estat de 1936 i la posterior guerra d'Espanya va suposar que les dos potències reclamaren immediatament les pertinents compensacions econòmiques a Franco per fer front al conflicte mundial. Franco, malgrat la desastrosa situació econòmica d'Espanya, va prioritzar el pagament del deute als seus aliats. Només amb Alemanya, la xifra ascendia a 372 milions de marcs, incloent-hi 99 milions per les accions de la *Legión Cóndor*.

Un dels casos més coneguts de compensació econòmica a l'Alemanya nazi va ser la venda subvencionada del wolframi gallec, mineral imprescindible per endurir els blindatges militars. Malgrat no ser tan conegut, també el territori valencià va participar d'un comerç avantatjós per Alemanya. Durant els pitjors anys de postguerra, les collites de taronges valencianes van ser comercialitzades i enviades al Tercer Reich per intermediaris alemanys, i això va perjudicar els productors locals. Alemanya es beneficiava de la producció de fruites mentre el racionament i la posguerra generaren una vida de misèria i mancances per a una gran massa de la població.

A més a més, els productes alemanys importats es van popularitzar –cotxes, ràdios, pel·lícules, medicaments i tota mena de mercaderies– entre les classes dirigents. Diferents òrgans i organització d'enquadrament del aparat polític de la dictadura van establir vincles d'amistat amb els nazis per enfortir l'estima per tot allò alemany entre la població.

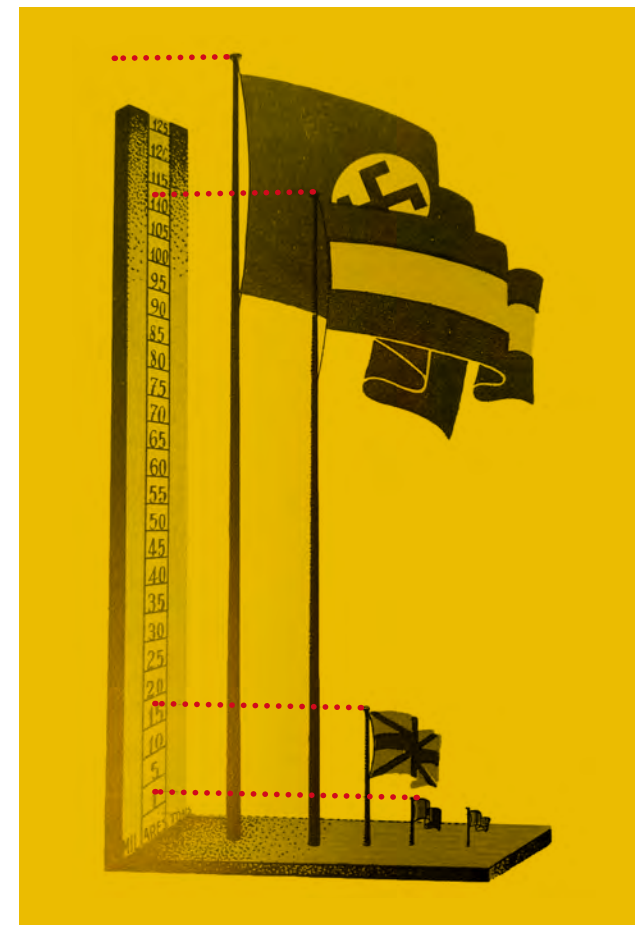
DOCUMENT 1

Pòster de la XX Fira Mostrari Internacional de València, 1942.

DOCUMENT 2

Pòster de la XX Fira Mostrari Internacional de València, 1944.

DOCUMENT 3

Gràfica exportació de taronges. Sindicato Nacional de la Naranja, 1940-1941.

ACTIVITATS

1 Elabora un llistat de països que apareixen representats als pòsters de propaganda de la Fira de Mostres de València. Quins països tenen un reconeixement gràfic més destacat? Fes una recerca per a comprovar quins països es trobaven envaïts o eren aliats del Tercer Reich en eixos anys. (Documents 1 i 2)

2 Calcula, seguint la gràfica, el total de tones de taronges obtingudes en la collita de 1940-1941. Quin percentatge va anar destinat a l'Alemanya nazi? (Document 3).

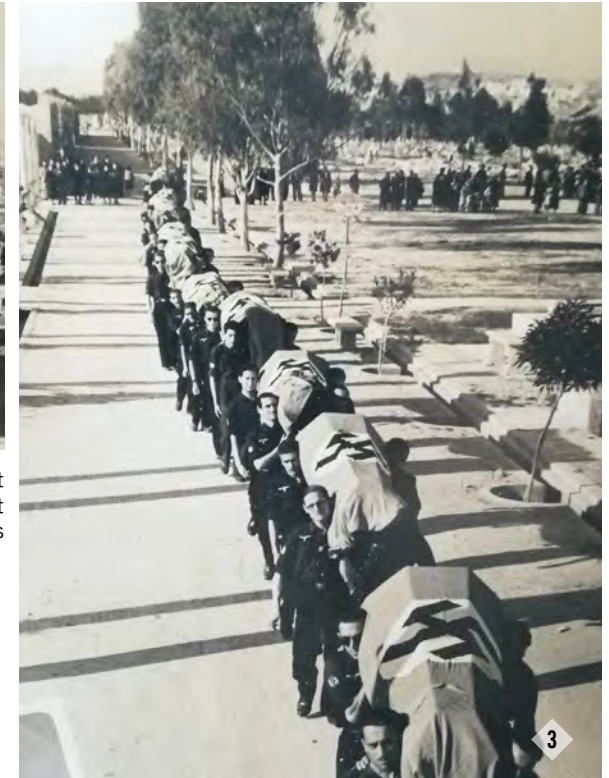

Actuació del cor femení de les Joventuts Hitlerianes al restaurant del Parc de Vivers a València. Font: V. Corella.

Funeral oficiat per les autoritats religioses al cementeri d'Alacant per la mort de mariners del submarí alemany U-77, enfonsat davant la costa de Calp al 1943. Font: Centre d'Interpretació dels refugis Séneca i Balmis (Alacant).

Funeral al cementeri d'Alacant per la mort de mariners del submarí alemany U-77, enfonsat davant la costa de Calp al 1943. Font: Centre d'Interpretació dels refugis Séneca i Balmis (Alacant).

ACTIVITATS

- 3** Descriu les principals accions que observes a les tres imatges. Quina relació pots establir entre les imatges i la situació internacional? Quina és la importància de les fotografies per a l'estudi de la història? Per què?

CAS D'ESTUDI

La *División Azul* - 250.ª divisió de la *Wehrmacht*

Entre 1941 i 1943, més de 45.000 homes i aproximadament 150 dones espanyoles van viatjar a Alemanya per a unir-se a la *Wehrmacht*. El franquisme va dissenyar un sistema de quotes per províncies pel qual centenars de persones de Castelló, València i Alacant es van allistar voluntàriament per participar en la invasió de la Rússia soviètica. L'enviament de tropes voluntàries espanyoles per eixa guerra d'extermini pagava el favor, entre altres, dels 17.000 soldats de la *Legión Cóndor* que havien donat suport a Franco en la Guerra d'Espanya.

Habitualment es menciona la *División Azul* per resaltar l'heroïcitat o les difícils condicions de vida al front oriental durant la Segona Guerra Mundial. En poques ocasions es menciona que, entre altres operacions militars, van participar en un dels setges més cruels de tota la guerra, el setge de Leningrad (actual Sant Petersburg). Durant 872 dies les bombes, el fred, la fam i les malalties van provocar aproximadament un milió de víctimes civils.

Membres valencians de la *División Azul*. Font: Arxiu J. M. Azkàrraga.

Membres de la *División Azul* jurant obediència a Hitler. Font: Arxiu J. M. Azkàrraga.

Jurament a Hitler dels membres de la *División Azul*.

¿Juráis ante Dios y por vuestro honor de españoles, absoluta obediencia al jefe del Ejército Alemán, Adolf Hitler, en la lucha contra el comunismo, y juráis combatir como valientes soldados, dispuestos a dar vuestra vida en cada instante por cumplir este juramento?

Testimoni des del setge de Leningrad.

[...] els habitants de Leningrad no deixaven de sorprendre'ns. Nosaltres almenys rebíem una mica de manteniment, hi havia menjar, el mínim, però n'hi havia. A la ciutat, la gent caminava i queia de fam. Es morien. Els xiquets venien i compartíem amb ells les nostres escasses racions. No eren xiquets, eren una espècie de xicotets ancians. Unes mòmies. Ens explicaven el seu “menú” durant el setge, per així anomenar-lo: sopa de cinturons de pell o de sabates noves, gelatina de cua de fuster, coques de mostassa... A la ciutat es van menjar tots els gats i gossos. Van desaparèixer els teuladins, les

cotorres. Caçaven rates i ratolins per a menjar-se'ls... Se les apanyaven per a fregir-los... Després els xiquets van deixar de vindre, els esperàvem però ja no venien. Probablement van morir.

Olga Vasílievna Podvishenskaia, sergent de l'exèrcit soviètic

En S. Alexievich, *La guerra no tiene rostro de mujer*. Barcelona, Debate, 2015.

ACTIVITATS

4

Quines penses que serien les motivacions dels voluntaris de la *División Azul* per participar en la Segona Guerra Mundial després d'haver patit una guerra a Espanya? Quin és el principal enemic mencionat al jurament dels soldats espanyols? Quines eren les condicions de vida dels suposats “enemics” de la *División Azul*?

EL PASSAT ÉS EL PRESENT

Acabada la Segona Guerra Mundial, a Europa van desaparèixer els símbols i monuments nazis i feixistes dels carrers. Al nostre territori encara hui en dia es conserven símbols, monuments i memorials d'exaltació al colp d'estat i en homenatge als considerats 'caiguts i màrtirs' pel franquisme. Uns vestigis que tot i que han sobreviscut entre nosaltres, tenen un origen i un significat de difícil argumentació en l'imaginari democràtic de les nostres ciutats i pobles.

Monument als caiguts. València. Imatge: J. M. Azkàrraga.

Monument als caiguts. Castelló. Creu retirada el gener de 2023. Imatge: J. M. Azkàrraga.

Monument als caiguts. Alacant. Imatge: J. M. Azkàrraga.

ACTIVITATS

5

Imagina que des de l'Alcaldia de la ciutat has de decidir què fer amb aquests monuments commemoratius franquistes. Fes una recerca a internet i analitza els arguments a favor i en contra de la seua retirada de la via pública. A partir dels

arguments i atenent la Llei de Memòria Democràtica (estatal i autonòmica) elabora un informe amb la decisió justificada. En cas de retirada, què faries amb ells?

EL DESTÍ DELS PRESONERS: CAMPS DE TREBALL I CAMPS DE CONCENTRACIÓ

Tant el franquisme com el nacionalsocialisme alemany van aplicar unes polítiques de terror intenses i sistemàtiques contra totes aquelles persones que consideraren les seues enemigues polítiques. Les paraules de Franco el 1937 (Hernández de Miguel, 2019) resulten aclaridores: *“En una guerra civil, es preferible una ocupación sistemática del territorio, acompañada por una limpieza necesaria, a una rápida derrota de los ejércitos enemigos que deje al país infestado de adversarios”*.

La infraestructura i personal consagrat a aquesta repressió no ha tingut paral·lel a la nostra història. Tribunals militars i civils, cossos policials i militars, policia secreta i tot un entramat funcional dedicat a perseguir, detenir, classificar i castigar totes aquelles persones que no mostraren “afecció al règim”. Escoltar un programa en la ràdio, no alçar el braç en un moment determinat o fer una burla a una autoritat durant una conversa privada podien enviar-te a la presó. En la preparació de la policia franquista va jugar un paper destacat la Gestapo, la temuda policia del Tercer Reich. Aquesta policia estrangera va participar en els interrogatoris de presoners en diferents camps de concentració.

La nostra és la segona comunitat autònoma amb més camps de concentració franquistes, només per darrere d'Andalusia. La resistència republicana a València i Alacant fins al moment final de la guerra va provocar que multitud de republicans que fugien d'altres zones es refugiaren ací. Acabada la guerra, diferents tipus d'infraestructures van ser reutilitzades com a centres de detenció. Convents, places de bous, camps, fàbriques, platges o palaus van ser testimonis de la guerra total del vencedor contra el vençut. Una vegada classificats –i després de viure en condicions terribles i inhumanes– les persones que van sobreviure van ser enviades a les presons.

- Camps de concentració operatius únicament en abril de 1939
- Camps de concentració operatius abans d'abril de 1939
- Camps de concentració operatius durant i després d'abril de 1939
- Camps de treball

DOCUMENT 1

Localització dels principals camps de concentració i camps de treball. Més de 80 anys després, alguns mai han sigut estudiats i ni tan sols es coneix la seua ubicació exacta.

ACTIVITATS

- 1 Analitza el mapa i realitza un llistat de les poblacions on es van ubicar els camps de concentració i de treball. Quines zones del territori presenten una major densitat de camps? Quines zones apareixen més buides de camps? Raona quina pot ser la causa de la distribució de camps.

DOCUMENT 2

Les llandes de sardines apareixen mencionades recurrentment als testimonis dels presoners republicans.

Ens donaven exclusivament una llandeta de tres sardines, de 100 grams, i un cinqué de *chusco*. Un *chusco* és un pa de munició de 450 grams. Un cinqué són 90 grams de pa, i la llandeta de sardines, per a desdejunar, menjar i sopar... El dia sencer.

Testimoni de Juan Peset Llorca en *La Guerra ha terminado*, Alicante, 1939. 2019. Media Vaca.

En el transcurs de diversos dies es va produir una gran disfunció orgànica en els presos. Jo mateix vaig haver d'esperar 17 dies per a defecar. Hi havia presos que s'estaven morint pel restrenyiment.

Testimoni de José de Almuéver en *La Guerra ha terminado*, Alicante, 1939. 2019. Media Vaca.

Els morts els traslladàvem a una barraca que era com una espècie de magatzem. Al matí venia un camió i se'ls emportava. En carregar-los, véiem que els cadàvers no tenien nas ni orelles. A la nit les rates se les havien menjades!

Testimoni de Lluís Marco i Dachs en *Llaurant la tristesa*. 1998. Editorial Mediterrànea.

DOCUMENT 3

Testimonis de presoners al camp d'Albatera.

ACTIVITATS

2

Objectes quotidians com les llandes de sardines són un dels pocs elements que evidencien l'existència del camp de concentració. També ens recorden les dures condicions de vida per als republicans empresonats.

Proposa una descripció d'un d'aquests camps a partir dels testimonis. Quins espais penses que existien? Redacta un fragment de diari per a un presoner republicà i un guàrdia franquista.

CAS D'ESTUDI

Valencians als camps de concentració nazis

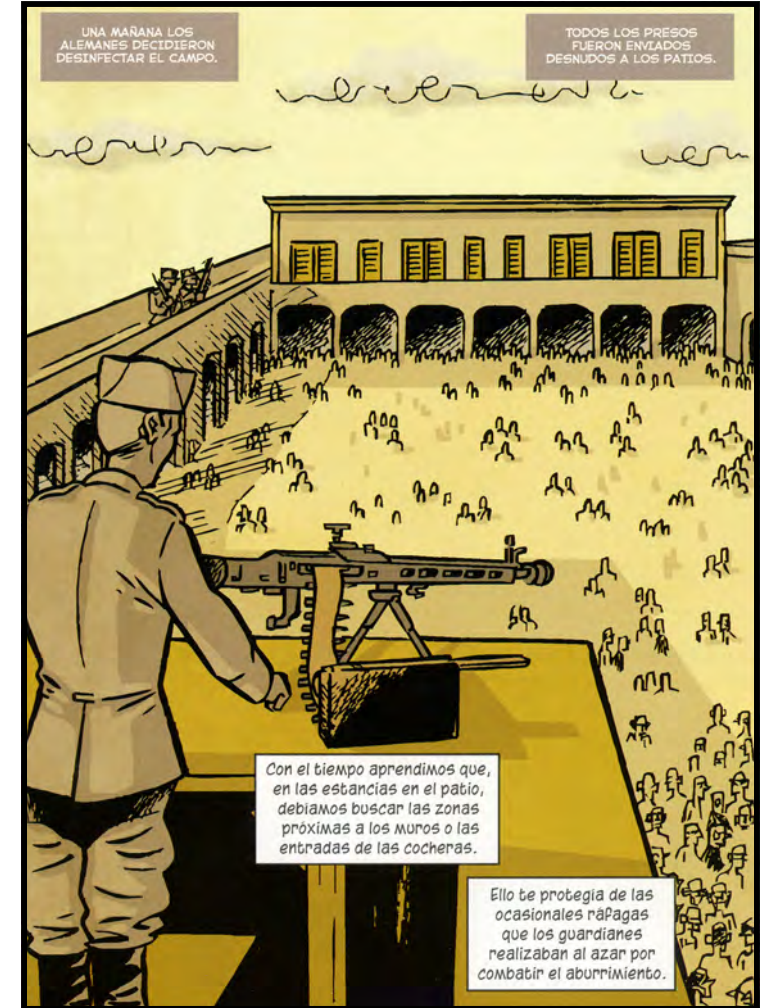
Milers de republicans que havien fugit de la guerra a Espanya es van trobar immersos en la invasió nazi de França durant la Segona Guerra Mundial, que duraria des de juny de 1940 fins a desembre de 1944. Molts d'aquests exiliats acabaren a camps de concentració per la seua militància antifeixista. Els darrers estudis xifren en 678 els valencians deportats. Eren originaris de 270 municipis i d'entre totes les comarques destaquen pel nombre de presoners el Baix Maestrat, la Ribera Alta i la Ribera Baixa, el Baix Segura, l'Alcoià i el Vinalopó Mitjà. El destí majoritari dels presoners republicans va ser el camp de Mauthausen-Gusen, a Àustria, però també Buchenwald, Dachau o Ravensbrück. Dels més de 554 presoners valencians a Mauthausen-Gusen, només van sobreviure 217 persones. Més d'un 60% tenien menys de trenta anys.

Quan l'Eix va perdre la guerra contra el Aliats (1945), el franquisme va intentar esborrar tota la memòria dels presoners als camps de concentració.

ACTIVITATS

3

Llig i observa atentament la vinyeta de còmic. Quin tracte rebien els presoners? Com qualificaries la vida al camp i quines conductes pots detectar cap als presoners? Descobreix si a la teua comarca va haver-hi persones enviades als camps de concentració nazis i anota la seua data de naixement i defunció, així com en quins camps de concentració van estar empresonades.

Vinyeta del còmic "Esperaré siempre tu regreso", de Jordi Peidro. Desfiladero Ediciones, 2016.

EL PASSAT ÉS EL PRESENT

Camp d'Albatera (San Isidro, Alacant) al 2022. Imatge: J. M. Azkarraga.

Camp de concentració de Mauthausen-Gusen.

ACTIVITATS

4

Compara les següents fotografies. Corresponen a l'estat actual d'un camp de concentració franquista i un nazi. Què et crida l'atenció? A què creus que es deu?

Realitza una xicoteta investigació sobre com s'han musealitzat aquests espais de memòria i amb quins objectius. És necessari rescatar i divulgar aquests espais? Com creus que podria recuperar-se el camp de concentració d'Albatera per poder aprendre del nostre passat?

DC 451131

(1)

(983)

Foreign Office, S.W. 1.,

28th December, 1945.

CB984/163/18

INDEXED

Dear Sir Humphrey

Our Embassy at Madrid have informed us that reports have reached them that U.N.R.R.A. recently sent a number of Germans from Italy to Spain including some whom we should have liked to see repatriated immediately to Germany. Among these was said to be a German Nazi formerly residing in Valencia, recently returned after serving in the German Army. He stated that his unit was captured by American forces on May 5th and that, after being questioned and given a certificate of deportation at Rosenheim, he obtained a Spanish visa from the Spanish Consulate at Munich. He was then sent with a group of other U.N.R.R.A. to Rome and Naples where he embarked on a British vessel on November 2nd arriving at Alexandria on the 6th. He stated that among the former members of the vessel, there were a number of veterans of the Wehrmacht.

**LA COSTA BLANCA
COM A REFUGI**

This is all rather mysterious, as such action on the part of U.N.R.R.A. would hardly seem to be part of its functions. We should therefore be very grateful for any information which you might be able to give us on the subject.

*Yours sincerely
Sir Norman Beck*

Sir Humphrey Gale, K.B.E., C.B.,

U.N.R.R.A.,

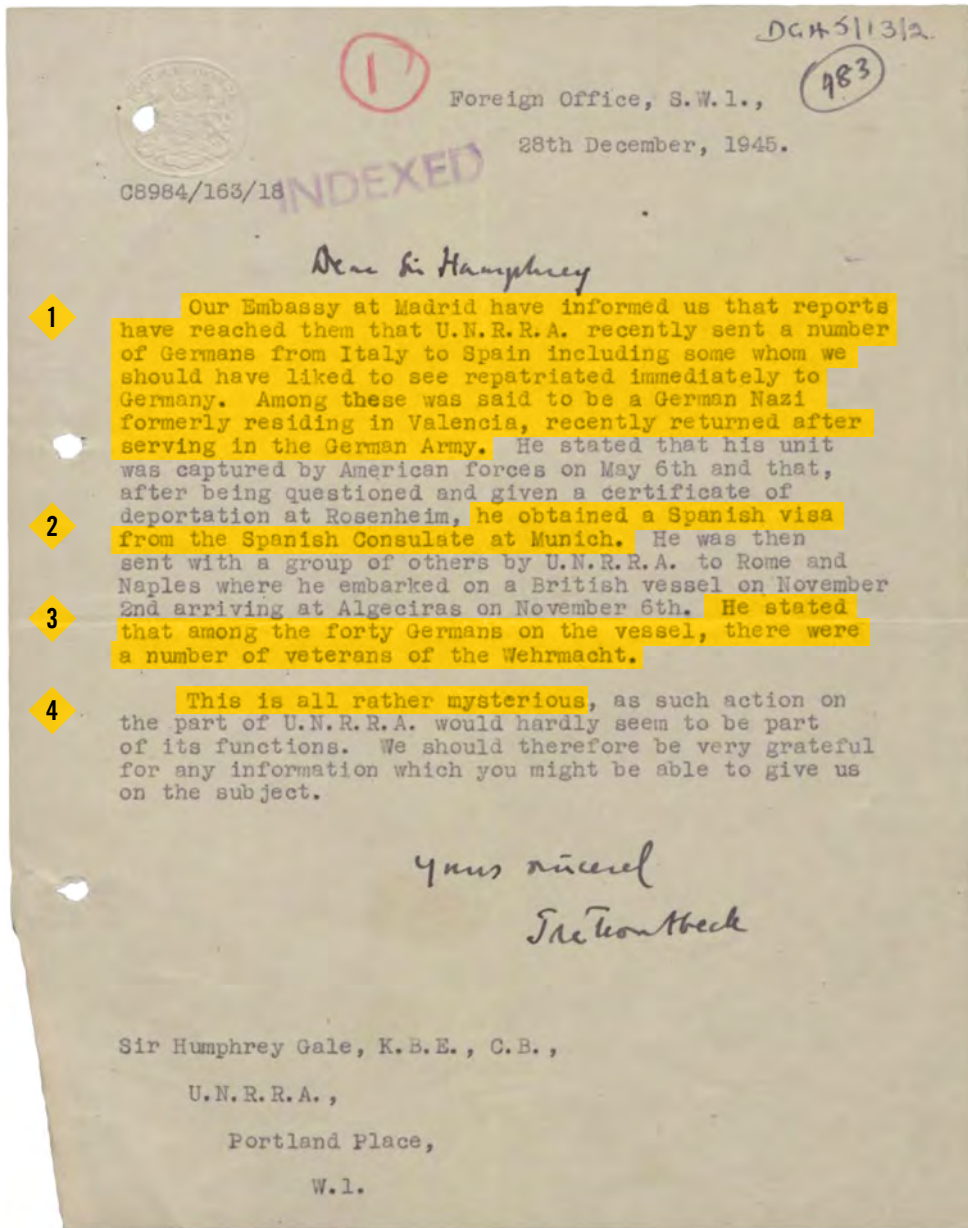
Portland Place,

La caiguda de Berlín i la rendició d'Alemanya provoca la fugida de multitud de persones que havien format part del Tercer Reich. Alts càrrecs del partit nazi i del govern, científics, espies, empresaris, militars, membres de les SS i un llarg etcètera passen a mans de la justícia organitzada pels aliats.

A novembre de 1945 comencen els juís de Nuremberg on es jutgen els principals líders de l'Alemanya nazi, condemnant a mort a 12 jerarques nacionalsocialistes. Posteriorment, desenes de milers de persones també van ser jutjades per tribunals alemanys per la seua participació i col·laboració amb el nazisme. Davant d'aquesta pressió per part dels aliats, molts criminals de guerra fugiren cap a països segurs. Espanya, amb Franco al poder, va servir de refugi a centenars d'ells i també va servir de lloc de pas per a escapar a Llatinoamèrica.

Davant la protecció franquista a destacats criminals de guerra, els aliats van enviar a Franco un llistat de 104 importants nazis per a la seua entrega. El franquisme no en va entregar cap. A més, en uns casos, els va concedir la nacionalitat espanyola i, en un altres, els va ajudar a fugir amb noms i passaports falsos.

Diversos criminals de guerra van triar la nostra costa per començar una nova vida, sempre protegits per les autoritats. El cas de Dénia és el més conegut. Atrets per la presència de companys de guerra, van arribar a esta població de la Marina Alta nombrosos nazis.

DOCUMENT 1

Informació classificada com a secreta per part del Ministeri de Relacions Exteriors del Regne Unit al desembre de 1945 respecte a moviments sospitosos de ciutadans alemanys. United Nations. Font: Archives and Records Management Section. Philippeville Camp.

Traducció

- 1 La nostra ambaixada a Madrid ens ha informat que els han arribat informes que l'UNRRA (Administració de les Nacions Unides per a l'Auxili i la Rehabilitació, UNRRA són les sigles en anglés) ha enviat recentment un nombre d'alemanys d'Itàlia a Espanya, entre els quals, alguns que ens hauria agradat veure repatriats immediatament a Alemanya. Entre aquests, es deia que hi havia un nazi alemany que antigament residia a València, retornat recentment després de servir a l'exèrcit alemany.
- 2 Va obtenir un visat espanyol del consolat espanyol a Munic.
- 3 Va afirmar que, entre els quaranta alemanys del vaixell, hi havia una sèrie de veterans de la Wehrmacht.
- 4 Tot això és bastant misteriós.

ACTIVITATS

- 1 Quin és el recorregut, mencionat al document, que ha fet un possible grup de nazis una vegada acabada la Segona Guerra Mundial? Quina institució ha facilitat el visat als suposats nazis que investiguen els serveis secrets? Què resulta misteriós, com afirma el document, del moviment de gent?

“Pels seixanta munten el restaurant Finita i en este restaurant hi havia una esvàstica que la tenien en ferro cromat, allí la tenien col·locà, que tot el món ho podia veure. Això ara ha desaparegut. I allí, jo sé directament perquè l'anterior arxiver Martí Muñoz, que era veí del restaurant, a voltes ell ha anat allí i estaven celebrant l'aniversari de Hitler a la taula del costat”.

Testimoni de Rosa Seser. Font: Documental Punt docs. À Punt, Episodi 41, Temporada 1. La Costa dels nazis.

“Cada 25 de juliol, el dia de sant Jaume, que entones era festa. Aquí en Dénia hi havia un senyor que en teoria, en teoria, empresari d'hosteleria, de turisme, que tenia uns apartaments que li deien Bremer. I de repent s'obrien les portes i apareixia, pues este senyor, Bremer, junt amb la dona, ell vestit sempre, recorde, són coses que no se t'obliden mai, vestit de negre en l'uniforme de les SS i la dona vestida del tratge típic bávaro alemany. Tocaven una sèrie de passodobles i música valenciana, típica valenciana”.

Testimoni de Vicent Grimalt. Font: Documental Punt docs. À Punt, Episodi 41, Temporada 1. La Costa dels nazis.

DOCUMENT 2

ACTIVITATS

2

Transcorreguts ja molts anys des del final del conflicte bèl·lic a Europa, criminals de guerra nazi es refugien a la costa d'Alacant.

Quin tipus de vida portaven els nazis a Dénia, segons esmenten els testimonis? Penses, per la informació dels testimonis, que portaven una vida en secret o, al contrari, pública? Fa la sensació que havien renunciat a les seues idees o les mantenien intactes?

CAS D'ESTUDI

Johannes E. F. Bernhardt

Johannes E. F. Bernhardt va ser un home protegit personalment per Franco. El dictador va evitar la seua extradició i, a més, li va concedir la nacionalitat espanyola. Però qui era aquest misteriós home de negocis que estiuejava a Dénia?

J. Bernhardt va ser el primer i màxim responsable de l'ajuda militar i econòmica d'Alemanya a Franco i el seu colp d'estat de 1936 contra la República. Durant les guerres a Espanya (1936-1939) i Europa (1939-1945) va dirigir un conglomerat de més de 350 empreses amb el nom de SOFINDUS. Sectors com l'agropecuari, el transport o la mineria estaven controlats per aquest personatge, i això afavoria l'esforç de guerra del Tercer Reich. Mig empresari i mig espia, va ser nomenat General Honorari de les SS. Una vegada acabada la guerra, va dirigir l'anomenada "Casa de los Alemanes" a Dénia, on va oferir ajuda a militars i membres de les SS en la seua fugida d'Alemanya.

ACTIVITATS

3

Les següents persones també tingueren responsabilitats polítiques al Tercer Reich. Fes una tasca de recerca sobre el seu origen, les institucions alemanyes a les quals pertanyien i quina va ser la seua situació una vegada acabada la Segona Guerra Mundial.

Clara Stauffer, Anton Galler, Maks Luburic, Gerhard Bremer, Wolfgang Jugler, Otto Skorzeny.

EL PASSAT ÉS EL PRESENT

Els juís de Nuremberg suposen l'inici un llarg camí cap a la fi de la impunitat dels crims de lesa humanitat. Diferents tribunals internacionals han abordat els crims comesos en diferents dictadures, com per exemple a Argentina, Xile o Sud-àfrica.

A l'estat espanyol, la Llei 46/1977, de 15 d'octubre de 1977, d'Amnistia ha suposat un obstacle infranquejable per aconseguir condemnes per delictes comesos durant les dècades de la dictadura. L'Associació Ciutadana contra la Impunitat del Franquisme al País Valencià, integrada en la Coordinadora Estatal de Suport a la Querella Argentina (CEAQUA), té com a objectiu la cerca de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició. Han sigut diverses institucions internacionals, com el Comitè de Drets Humans de Nacions Unides o el Comitè de les desaparicions forçades, les que han alertat sobre la impunitat dels delictes comesos durant la dictadura franquista. L'intent més destacat, i que encara es troba en marxa, ha sigut la denominada Querella Argentina, un intent de buscar justícia mitjançant l'obertura de diversos casos de crims franquistes a Argentina. Per ara, la impunitat continua.

Vista dels acusats al judici del Tribunal Militar Internacional contra criminals de guerra a Nuremberg. Font: United States Holocaust Memorial Museum, National Archives and Records Administration, College Park.

Vicente Carrión i Lucila Aragó van sofrir les tortures de la Brigada Político Social a les comissaries franquistes valencianes. Imatge: Lucas Guerra.

ACTIVITATS

4

És difícil de conèixer el nombre exacte de persones assassinades durant el franquisme. Fes una recerca per saber quin es el número aproximat de víctimes de la repressió al nostre territori. Quines van ser les poblacions més castigades per la dictadura?

Creus que són rellevants les iniciatives ciutadanes per buscar la justícia? Quines

penses que poden ser les raons que empenten a la gent per organitzar-se i aconseguir justícia? Ara que coneixem que l'Alemanya nazi va tindre el seu Nuremberg mentre que el franquisme mai va haver de responsabilitzar-se de la seua violència, busca a la xarxa exemples de tribunals a altres països que han tingut dictadures. Fes una reflexió crítica sobre la utilitat d'aquests tribunals.

Itàlia, Alemanya i Espanya compartiren nombrosos elements comuns del feixisme, com poden ser el militarisme, el culte a un líder -Duce, Führer, Caudillo- o una identitat racial-nacional com a valor suprem. Per popularitzar aquesta ideologia, i mitjançant la propaganda, es va crear una simbologia que permetera identificar i exaltar els valors feixistes.

Un dels elements més significatius i resilient va ser la denominada salutació romana. El partit de Falange, fundat per José Antonio Primo de Rivera en 1933, va ser el primer a adoptar aquesta salutació feixista a Espanya. Salutació que ja era comuna per als feixistes italians i els nacionalsocialistes alemanys als anys 20. Els nazis acompanyaven la salutació amb la frase *Heil Hitler!*, mentre que a Espanya es cridava *¡Arriba España!*

Els elements compartits de la ideologia nazi alemanya, feixista italiana i franquista espanyola no es van limitar a la salutació. La construcció d'un passat gloriós, un destí universal i una particular litúrgia política van inundar d'elements nous i eslògans els carrers, les aules, les ciutats i els pobles.

DISPONGO:

Artículo primero. Se establece como saludo nacional el constituido por el brazo en alto, con la mano abierta y extendida, y formando con la vertical del cuerpo un ángulo de cuarenta y cinco grados.

Artículo segundo. Al paso de la enseña de la Patria, y al entonarse el Himno y Cantos Nacionales, en los casos previstos en el Decreto número doscientos veintiséis, se permanecerá en posición de saludo.

Artículo tercero. El personal del Ejército y de la Armada conservará su saludo reglamentario en los actos militares.

Dado en Salamanca a veinticuatro de abril de mil novecientos treinta y seis.

FRANCISCO FRANCO

DOCUMENT 1

Al iniciarse en dieciocho de julio de mil novecientos treinta y seis el Movimiento Nacional, como exaltación espiritual de nuestra Patria ante el materialismo comunista, que amenazaba destruirla; entre las formas de expresión de vibrante entusiasmo de aquellos días surgió, frente al puño cerrado, símbolo de odio y de violencia que el comunismo levantaba, el brazo en alto y con la palma de la mano abierta, de franco abolengo ibérico, espontáneamente adoptado en pueblos y lugares; saludo que ya en los albores de nuestra historia patria constituyó símbolo de paz y de amistad entre sus hombres.

Mas circunstancias derivadas de la gran contienda han hecho que lo que es signo de amistad y de cordialidad venga siendo interpretado torcidamente, asignándole un carácter y un valor completamente distintos de los que representa. Esto aconseja el que, en servicio de la Nación, deban abandonarse en nuestra vida de relación aquellas formas de saludo, que, mal interpretadas, han llegado a privar a las mismas en muchos casos de su auténtica expresión de amabilidad y cordialidad.

En su consecuencia, y previa deliberación del Consejo de Ministros,

DISPONGO:

Artículo único.—Quedan derogados el Decreto número doscientos sesenta y tres, de veinticuatro de abril de mil novecientos treinta y siete, que reglamentó el saludo nacional, las Ordenes complementarias dictadas para su aplicación y los artículos tercero, cuarto, sexto, octavo, noveno y décimo del texto refundido por Decreto de diecisiete de julio de mil novecientos cuarenta y dos.

Así lo dispongo por el presente Decreto, dado en Madrid a once de septiembre de mil novecientos cuarenta y cinco.

FRANCISCO FRANCO

DOCUMENT 2

DOCUMENT 3

Saló de plens de l'Ajuntament de València.
Boletín Sindical de Valencia, desembre 1944.

DOCUMENT 4

Saló de plens de l'Ajuntament de València.
Imatge: Cabrelles Sigüenza. 1946.

ACTIVITATS

1 Analitza els document 1 i 2, que corresponen als decrets d'adopció i abandonament de la salutació feixista, respectivament. Quins arguments utilitzen en cada cas per a prendre aquestes decisions? Desenvolupa-ho amb les teues paraules.

2 Observa dues imatges d'un quadre de Franco del famós pintor d'Albaida Josep Segrelles Albert (document 3 i 4). El quadre presidia el saló de plens de l'Ajuntament de València, però va patir una important modificació entre 1944 i 1946. Quina diferència hi trobes? Quin és el context internacional que explica el canvi?

CAS D'ESTUDI

**Falange Española
Tradicionalista y de
las JONS**

FET i de las JONS, el partit falangista espanyol, únic acceptat a la dictadura, va tindre una influència determinant en l'apropament franquista al Tercer Reich. El falangisme tenia en José Antonio Primo de Rivera el seu líder intel·lectual indiscutible. Falange es va dotar de múltiples organitzacions, amb les quals pretenia enquadrar la societat des de la infantesa fins a l'edat adulta. Molts van ser els actes de germanor entre membres de la Falange i jerarquies i institucions

nazis al llarg de tot el territori valencià. A vegades les trobades eren de caràcter esportiu, d'altres per rendir homenatges als caiguts o celebrar dates rellevants. La Secció Femenina, amb una continuïtat fins als anys setanta del segle xx, va establir una estreta relació amb organitzacions de dones juvenils i adultes a l'Alemanya nazi. En qualsevol cas, la influència falangista decau amb la derrota feixista el 1945.

DOCUMENT 5 Acte falangista al centre de Castelló. Novembre 1939. Repositori UJI.

DOCUMENT 6 Trasllat de les restes de Jose Antonio d'Alacant a Madrid. *Revista Y. Biblioteca Nacional.*

DOCUMENT 7

Equip d'hochei de la Secció Femenina, febrer del 1946.
Cabrelles Sigüenza. Arxiu del Regne.

DOCUMENT 8

Recepció a jerarques nazis en la seu de la Prefectura Provincial del Moviment
a València (actual Ateneu Mercantil) en 1943. V. Corella.

ACTIVITATS

3

Identifica els elements de simbologia falangista i feixista existents a les imatges (document 5-8).

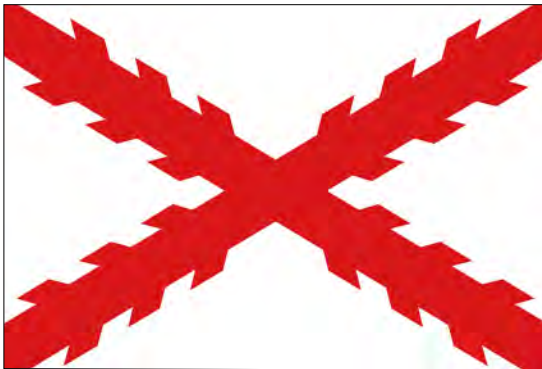
Quins elements coneixies? Quins han desaparegut socialment i quins perduren entre nosaltres? Fes una recerca i indica, almenys, tres símbols més del franquisme que no apareixen en la imatge.

¡ARRIBA ESPAÑA!

En esas dos palabras, a un tiempo, resumimos nuestra Historia y ciframos nuestra esperanza. Porque lo que queremos es que España vuelva a "su sitio": al sitio que la Historia le señala. Y el sitio es ese: «Arriba»

José María Pemán, 1939.

El Carlisme va incorporar el símbol de la creu de Sant Andreu o de Borgonya al 1935. Havia sigut emprat pels exèrcits de la corona espanyola des del segle XVI. El franquisme el va adoptar, amb fons blanc, per al seu exèrcit de l'aire.

(..) Repongamos en el escudo yugo y haz. Si el yugo sin las flechas resulta pesado, las flechas sin el yugo corren peligro de volverse demasiado voladoras. Tornemos, más que a una política, a una disciplina, a una conducta, a un estilo, a un modo de ser, a una educación.

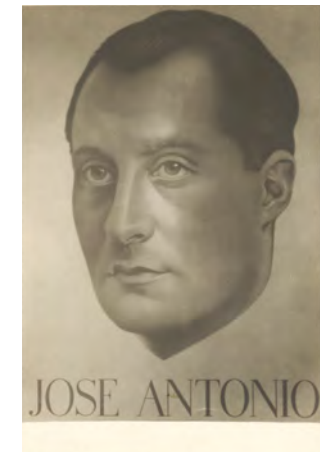
Sánchez Mazas, *El Fascio, Haz y Yugo*, 1927, Madrid, 1933.

Adolf Hitler menciona al seu conegut llibre *Mein Kampf* l'esvàstica com el símbol de la lluita de l'home ari. Per tant, la seua simbologia, malgrat el seu origen al subcontinent indi, acabarà lligada a la supremacia racial.

Àguila de Sant Joan Evangelista, un altre element dels reis Catòlics apropiat pel franquisme. La modificació més significativa respecte a l'escut medieval va ser incorporar el lema "Una, Grande, Libre". No va ser fins a 1981 que l'àguila va desaparèixer de l'escut d'Espanya.

José Antonio Primo de Rivera va ser un personatge de culte per al franquisme. Fundador de la Falange, va ser afusellat a Alacant el 20 novembre de 1936. A partir de 1939, el règim de Franco el va convertir en la imatge del màrtir.

EL PASSAT ÉS
EL PRESENT

Corba Nord de Mestalla. Ubicació històrica dels ultres Yomus abans de la seua expulsió el 2019 i on han ocorregut diversos incidents amb simbologia feixista.

ACTIVITATS

4

Recerca i reflexiona: l'existència de simbologia feixista a competicions esportives en l'actualitat.

Fes una recerca a internet sobre els vincles de les grades al futbol professional actual i la ideologia feixista i neonazi. Des dels inicis del segle XXI, els clubs han intentat actuar per a limitar l'acció de grups feixistes als seus estadis. Analitza quina és la política d'un club de futbol de primera divisió respecte a la presència de grups neonazis.

**GENERALITAT
VALENCIANA**

Conselleria d'Educació,
Cultura i Esport